

ЗМІСТ

ВСТУП	5
1 СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА.....	8
1.1 Об'єкт, предмет і основні категорії соціології	8
1.2 Структура і функції соціології	12
1.3 Огюст Конт як основоположник соціології	16
1.4 Соціологічні парадигми	20
2 СУСПІЛЬСТВО ЯК СИСТЕМА	23
2.1 Поняття та ознаки суспільства	23
2.2 Типи суспільства.....	26
3 КУЛЬТУРА І СУСПІЛЬСТВО	29
3.1 Соціологічне розуміння культури.....	29
3.2 Культурні універсалії і різноманіття культур	31
3.3 Функції культури і основні закономірності її розвитку	38
3.4 Типи і взаємодія культур.....	40
3.5 Культурна аномія	43
4 СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА	45
4.1 Поняття соціальної структури і соціальної стратифікації суспільства.....	45
4.2 Соціальна мобільність та маргінальність.....	51
5 ОСОБИСТІСТЬ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ	53
5.1 Особистість з точки зору соціології. Типи особистості.....	53
5.2 Соціалізація особистості і девіантна поведінка	57
5.3 Соціальні статуси і соціальні ролі	61
6 СОЦІАЛЬНІ СПІЛЬНОТИ.....	65
6.1 Поняття соціальної спільноти	65
6.2 Соціальна група як одна з форм соціальних спільнот	66
6.3 Квасігрупа як одна з форм соціальних спільнот.....	70
6.4 Організація як одна з форм соціальних спільнот	75
7 СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ.....	78
7.1 Поняття, призначення і типологія соціальних інститутів	78
7.2 Процес інституціоналізації.....	82

7.3 Ознаки соціальних інститутів	86
7.4 Функції соціальних інститутів	88
8 СОЦІОЛОГІЯ СІМ'Ї ТА ШЛЮБУ	92
8.1 Поняття сім'ї та шлюбу	92
8.2 Типи і форми шлюбу	94
8.3 Типи і форми сім'ї.....	96
8.4 Функції сім'ї	98
8.5 Тенденції розвитку сімейно-шлюбних відносин.....	99
9 СОЦІОЛОГІЯ КОНФЛІКТУ	103
9.1 Поняття конфлікту. Елементи конфліктної ситуації	103
9.2 Класифікації конфліктів	105
9.3 Витоки та причини конфліктів.....	107
9.4 Динаміка розвитку конфлікту	110
9.5 Функції соціальних конфліктів	117
10 СОЦІОЛОГІЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ.....	119
10.1 Поняття громадської думки.....	119
10.2 Функції громадської думки	121
10.3 Формування громадської думки і її вивчення	122
10.4 Маніпулювання громадською думкою.....	127
11 СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	129
11.1 Поняття, типи, етапи і правила проведення соціологічних досліджень.....	129
11.2 Програма соціологічного дослідження	135
12 МЕТОДИ ЗБОРУ СОЦІОЛОГІЧНОЮ ІНФОРМАЦІЇ	142
12.1 Метод аналізу документів.....	142
12.2 Метод соціологічного опитування.....	146
12.3 Метод спостереження	156
12.4 Метод експерименту	160
КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК	166
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	174

ВСТУП

Життя кожної людини проходить серед інших людей. У процесі спільного існування люди вступають у різні контакти і включаються в певні соціальні спільноти. Взаємодія з іншими людьми і приналежність до їх спільнот є соціальним аспектом людського життя, який вирішальним чином впливає на все наше існування. Уникнути цього впливу, жити і діяти поза його меж неможливо. Тому, щоб обрати ефективну стратегію і тактику взаємодії з людьми в рамках різних спільнот (у родині, у державі, у трудовому колективі, серед представників своєї та інших націй), необхідно зрозуміти принципи і закони взаємодії людей як членів суспільства і учасників певних соціальних спільнот. Чималу допомогу в цьому питанні може надати соціологія.

Сьогодні вже неможливо уявити демократично орієнтоване суспільство, його культуру поза достатнього рівня розвитку соціології як науки. В Україні, яка обрала шлях демократичних реформ з метою побудови правової соціальної держави, соціологія поступового займає міцні позиції в справі вивчення соціальних відносин. Це особливо важливо, якщо пам'ятати, яку грандіозну і масштабну задачу вирішує український народ, який намагається зруйнувати тоталітаризм.

Особливу роль у демократизації українського суспільства, підвищення престижу України на міжнародній арені, безсумнівно, повинна зіграти нинішня молодь, перш за все - студентство. Це - майбутні висококваліфіковані фахівці і управлінська еліта українського суспільства.

Оскільки професійна діяльність здійснюється в суспільстві і є формою участі в суспільному розподілі праці, соціологічний аспект мислення має особливе значення для кожного фахівця і обов'язково повинен бути їм засвоєний. Професіоналізм полягає не тільки в знанні технології діяльності, але і в соціальному її баченні. З огляду на цю обставину, ігнорування або поверхнєве ставлення до соціологічних знань у сьогоденному суспільстві просто неприпустимо, незалежно від причини, якою б воно не пояснювалося: відсутністю якісних і цікавих підручників, недостатньою кількістю зарубіжних перекладних соціологічних видань, низькою соціально-політичною культурою всього українського суспільства

або елементарним небажанням людини, яка здатна оцінити вплив соціальних явищ як на громадську, так і на особисте життя, вивчати соціальні дисципліни.

Студент, який сумлінно відноситься до навчання, не вважатиме соціологію примусовим, непотрібним додатком до одержуваної у вузі спеціальності. Соціологічний матеріал органічно пов'язаний з політикою, правом, історією, економікою та іншими сферами суспільного життя. Різні науки у різних ракурсах досліджують одне й те ж суспільство, і соціологія в їх ансамблі - рівна серед рівних.

Вивчення студентами пропонованого матеріалу є лише першим кроком в освоєнні методів соціологічного аналізу, який може застосовуватися в багатьох областях діяльності: при оцінці політичних переваг, перед проведенням виборів, для коригування поведінки членів організації та побудови ефективних управлінських структур, розробки конкурентних стратегій фірми, орієнтації фірми на ринку, при підборі і розстановці кадрів організації, комплектуванні управлінських команд, вивченні споживчих переваг, проведенні оцінки ефективності рекламної кампанії і т.д.

Навчальний матеріал, покладений в основу курсу лекцій, складений на базі значної кількості зарубіжних і вітчизняних підручників, монографій, статей і матеріалів соціологічних досліджень.

Структура курсу логічно впливає з визначення об'єкта і предмета соціології. Об'єктом соціології є суспільство, а її предметом - структури суспільства, їх елементи та умови існування, а також соціальні процеси, що протікають у даних структурах. Відповідно, виклад матеріалу будується за наступною схемою. Після вступної лекції, що характеризує соціологію як науку, дається загальне уявлення про суспільство як систему і його типи, підкреслюється велике значення культурних чинників у розвитку суспільства. Наступний блок лекцій присвячений соціальній структурі суспільства і її основних елементів - індивідам, соціальним спільнотам і соціальним інститутам, при цьому окремою темою розглядається сім'я, яка є одночасно малою групою і соціальним інститутом. В курсі лекцій передбачено також розгляд таких важливих соціальних процесів, як виникнення і вирішення соціальних конфліктів або формування і вивчення громадської думки. Останні дві теми курсу лекцій розкривають методiku і

техніку соціологічних досліджень, що дозволяє з'єднати знання загальних проблем соціології з умінням отримувати і обробляти конкретну соціологічну інформацію.

Кожна з тим запропонованого курсу супроводжується блоком питань, які покликані, з одного боку, допомагати студентам здійснювати самоконтроль знань, а з іншого - стимулювати їх бажання аналізувати ті соціальні процеси, які протікають в Україні.

До курсу лекцій додається короткий термінологічний словник, який дає учням всі можливості успішно засвоювати навчальний матеріал.

Оскільки даний курс лекцій орієнтований, перш за все, на студентів Донбаської державної машинобудівної академії, то в списку рекомендованої літератури вказуються тільки ті видання, які можна знайти в бібліотеці ДДМА.

1 СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА

1.1 Об'єкт, предмет і основні категорії соціології

З терміном «соціологія» кожен з нас зустрічався неодноразово. У сучасному житті вона, як то кажуть, у всіх «на слуху». Телебачення, радіо, газети повідомляють про результати соціологічних опитувань населення з найрізноманітніших проблем. Соціологічні служби парламенту, Президента, різних дослідницьких центрів вивчають громадську думку з найважливіших соціально-політичних та економічних питань: рейтинг найбільш впливових осіб у державі, проблеми цінової політики, задоволеність рівнем життя і т.д. На підприємствах, у регіонах проводяться свої специфічні соціологічні дослідження, в яких визначається стан соціальної напруженості в колективах, задоволеність населення транспортним обслуговуванням, роботою різних організацій, сфери послуг. В інституті студенти здійснюють оцінку роботи викладачів, заповнюючи анкету «Викладач очима студента». Все це зовнішній, що лежить на поверхні, рівень соціологічних досліджень, який створює образ соціології як прикладної емпіричної науки, що служить задоволенню якихось

поточних, актуальних потреб суспільства. Але тільки цим боком не вичерпується зміст такої науки, як соціологія.

Соціологія намагається відповісти на ті питання, які найбільше цікавлять суспільство. Як виникають і функціонують громадські системи? Що породжує соціальні конфлікти, які критерії соціальної стабільності, як погасити соціальну напруженість? Що таке соціальний інститут і соціальний контроль, навіщо вони потрібні, як вони пов'язані з соціальною організацією? Неминуча чи соціальна ієрархія? - та ін.

Соціолог може розрахувати рейтинг популярності того чи іншого політичного діяча, з високою часткою ймовірності передбачити підсумки виборів, а після їх проведення визначити за спеціальною методикою, сфальсифіковані вони чи ні. Він може розрахувати можливі варіанти розвитку подій, передбачити соціальні наслідки прийняття і реалізації того чи іншого юридичного закону, визначити механізми узгодження інтересів різних соціальних груп. Діяльність соціолога виключно різноманітна, але в ній є своя «родзинка»: здатність побачити проблему, породжену соціальною взаємодією, сформулювати її мовою соціології, знайти шляхи і засоби її реалізації та запропонувати їх суспільству.

Сьогоднішня соціологія - це не що інше, як роздуми нинішнього суспільства про себе самого, концептуалізована форма соціальної рефлексії. Вивчаючи її, ми не можемо не помітити, що час однозначних трактувань і оцінок, детерміністських уявлень, взагалі ексклюзивне становище раціоналістичного бачення світу залишилося у минулому. Свідомість сучасної людини і сучасного суспільства стала набагато ширшою, вмістивши в себе і ностальгію за традицією і міфом, і футурологічні прогнози, які стали, між іншим, значно більш песимістичними, і політ фантазії постмодерну, що розширює рамки усталених звичних уявлень. Сучасна людина позбулася багатьох ілюзій, що полегшували життя її попередникам і одночасно спонукали їх до активної соціальної дії, яка часто йшла врозріз з логікою історії. Головна з таких ілюзій - це утопічна мрія про можливість побудови абсолютно гармонійного суспільства, де кожен індивід знайшов би реалізацію своїх уявлень про щастя і благополуччя. Ще одна ілюзія - безмежна віра у техніку і технологію, їх необмежений розвиток на благо людини. Досвід XX століття показав, що інструментальний підхід до реальності,

інтелектуальна самовпевненість технократів, тоталітаристських зазіхань на володіння істиною в останній інстанції принесли людству тільки нещастя і розчарування.

У даний час будівля соціологічної науки набула як ніколи складну архітектуру. Але саме багатовимірність, поліфонічність сучасної соціології є у ній найпривабливішим для допитливого розуму. При цьому соціологічні знання у наші дні необхідні не тільки тим, хто вибрав соціологію своєю спеціальністю, але і тим, хто хоче бути активним членом суспільства, а не об'єктом маніпуляцій, розуміти соціальну реальність і мати власну думку про те, що відбувається, вміти спілкуватися з оточуючими людьми.

Що ж це за наука - «соціологія»?

Поняття «соціологія» в науковий обіг було введено в кінці 30-х років XIX століття французьким філософом, соціологом Огюстом Контом. Воно походить від латинського слова «societas» - суспільство і грецького слова «logos» - слово, поняття, вчення і в перекладі означає «вчення про суспільство». І, дійсно, в найширшому сенсі слова соціологія - це є наука про суспільство. Але таке визначення насправді мало що говорить про специфіку самостійної науки. Адже існують і інші науки про суспільство: соціальна філософія, історія, політологія та ін. Чим же тоді соціологія відрізняється від них?

Щоб відповісти на це питання, необхідно усвідомити, що є об'єктом і предметом соціології.

Спочатку розберемося, що є об'єкт і предмет дослідження як такі.

Під об'єктом дослідження зазвичай розуміють певну частину навколишнього нас матеріального чи нематеріального світу, реальність, яка існує незалежно від нашого знання про неї.

Предмет дослідження, навпаки, існує тільки в голові дослідника, тобто повністю залежить від самого знання і є його частиною. Предмет дослідження - це результат абстрагування, виділення окремих сторін або аспектів об'єкта. Таким чином, кожному об'єкту можуть відповідати кілька предметів дослідження.

Наприклад, кам'яна будівля як об'єкт, що існує незалежно від нас, в реальності, може зацікавити економіста з точки зору витрат на будівництво, архітектора - з точки зору архітектурного стилю і вдалого

включення в навколишній ландшафт, будівельника фундаменту - з точки зору посадки будівлі в ґрунт і міцності підстави, людини, що проживає в будинку, - з точки зору зручності внутрішніх приміщень.

Що стосується соціології, будемо вважати, що її об'єктом є суспільство, що розглядається як спільність індивідів і взаємозв'язків між ними.

У свою чергу, суспільство являє собою складну систему і включає в себе безліч структур: статеву, вікову, етнічну, професійну, освітню, структуру влади і т.д. Всі ці структури становлять люди, які активно діють, індивіди, здатні в результаті спільних дій змінювати положення окремих частин структури відносно один одного. Інакше кажучи, мова йде про соціальні процеси, що протікають у даних структурах.

З огляду на цю обставину, констатуємо, що предметом соціології виступають структури суспільства, їх елементи та умови існування, а також соціальні процеси, що протікають в даних структурах.

Таким чином, виділивши предмет соціології, ми можемо зробити висновок, що соціологія - це наука, що вивчає структури суспільства, їх елементи та умови існування, а також соціальні процеси, що протікають в даних структурах.

Як будь-яка наука, соціологія має свій, властивий тільки їй, що склався протягом тривалого періоду розвитку, понятійний апарат. Вона оперує низкою понять, в яких зафіксовані уявлення різних соціологічних шкіл і напрямків.

Поняття і категорії соціології цілком піддаються класифікації. Згідно однієї з найбільш поширених класифікацій, виділяються три групи категорій:

- **загальнонаукові категорії у соціологічному переломленні** («суспільство», «соціальна система», «соціальний розвиток», «соціальний прогрес» і ін.);
- **власне соціологічні категорії** («соціальний статус», «стратифікація», «соціальний інститут», «соціальна мобільність», «соціальні показники», «вибіркова сукупність», «інтерв'юер» і ін.);

- **категорії дисциплін, суміжних з соціологією** («особистість», «сім'я», «соціологія політики», «економічна соціологія», «культура» та ін.).

Серед усього різноманіття понять і категорій соціології особливо виділяється категорія «соціальне». Це центральна, ключова категорія соціологічної науки.

Соціальне - це сукупність тих чи інших властивостей і особливостей, які формуються індивідами або спільнотами у процесі спільної діяльності в конкретних умовах і проявляються в їхньому ставленні один до одного, до свого становища у суспільстві, до явищ і процесів суспільного життя.

Соціальне виникає тоді, коли поведінка одного індивіда підпадає під вплив іншого індивіда (або спільноти) прямо або опосередковано. Саме в процесі взаємодії вони впливають один на одного і сприяють тому, що кожен з них стає носієм і виразником соціальних якостей, вивчення яких становить особливий інтерес для соціологів.

Слід розрізняти поняття «соціальне» у широкому і вузькому сенсі слова. У широкому розумінні «соціальне» є синонімом «суспільного» і позначає все те, що відноситься до суспільства, на відміну від природи. У вузькому розумінні «соціальне» відображає тільки ті аспекти суспільного, які визначаються позицією індивідів, соціальних груп у соціальній структурі суспільства, відносинами між соціальними групами і між окремими індивідами як представниками різних класів, націй, соціальних організацій, професійно-кваліфікаційних та інших соціальних груп.

1.2 Структура і функції соціології

Соціологія як наука має складну структуру. Відповідно, в науковій літературі існує багато підходів до формування критеріїв структуроутворення і кількості рівнів соціології. Однак більшість вчених дотримуються трирівневої структури соціології.

Виходячи з масштабів, що відображаються в соціологічних поглядах і теоріях суспільних явищ, в структурі соціологічного знання виділяють три рівні:

- *загальносоціологічні теорії, або загальнотеоретична соціологія;*
- *спеціальні (або приватні) соціологічні теорії;*
- *конкретні соціологічні дослідження.*

Ці три рівні соціологічного знання розрізняються глибиною соціологічного аналізу суспільних явищ і широтою зроблених при цьому узагальнень і висновків.

Загальносоціологічні теорії стосуються, як правило, глибинних, або сутнісних моментів розвитку того чи іншого суспільства і в цілому історичного процесу. На рівні загальносоціологічних теорій робляться наукові узагальнення і висновки про найбільш глибокі причини виникнення та функціонування тих чи інших соціальних явищ, про рушійні сили розвитку суспільства, виявляється сутність суспільних відносин, досліджується взаємодія економічної, соціальної, політичної, духовної та інших сфер життя суспільства.

Спеціальні, або приватні соціологічні теорії стосуються окремих сфер суспільного життя, соціальних груп та інститутів. Їх пізнавальний ракурс набагато вужче, ніж загальносоціологічних, і обмежений, як правило, тими чи іншими підсистемами суспільства.

Серед галузей знання, основний зміст яких складають спеціальні соціологічні теорії, можна виділити:

- соціологію праці;
- соціологію соціально-класових відносин;
- соціологію молоді;
- соціологію сім'ї;
- соціологію села;
- соціологію міста;
- соціологію малих груп;
- соціологію політики;
- соціологію релігії;
- соціологію культури;
- соціологію освіти;
- соціологію управління;
- соціологію національних відносин;

- соціологію особистості;
- соціологію конфліктів;
- соціологію злочинності;
- соціологію мобільності і міграцій і т.д.

У всіх цих випадках об'єктом соціологічного вивчення виступають певні сфери суспільного життя.

Специфіка даних теорій полягає саме в тому, що вони органічно пов'язані з практикою.

Конкретні соціологічні дослідження проводяться у вигляді анкетування, усних опитувань, спостереження і т.д. Їх мета - отримання об'єктивних даних про різні сторони соціальної дійсності, а також вивчення громадської думки. Дані цих досліджень можуть служити підставою для вироблення рекомендацій щодо вирішення поточних і перспективних завдань суспільного і державного життя, діяльності різних соціальних груп, трудових та інших колективів, політичних партій і рухів. Вони можуть бути осмислені на рівні спеціальних і загальносоціологічних теорій і використані у вирішенні актуальних проблем розвитку суспільства.

Головне в конкретному соціологічному дослідженні - отримати об'єктивну інформацію про те, що відбувається у суспільстві, якійсь його сфері і як це сприймається людьми.

Всі три рівні соціологічного знання не ізольовані один від одного. Навпаки, вони органічно взаємодіють між собою, утворюючи єдину і цілісну структуру соціологічного знання.

Різноманіття зв'язків соціології з життям суспільства, її суспільне призначення визначаються, в першу чергу, функціями, які вона виконує.

- ***Пізнавальна функція.*** Соціологія забезпечує приріст нового знання про різні сфери соціального життя, розкриває закономірності і соціального розвитку суспільства.
- ***Практична функція.*** Вона полягає в тому, щоб на основі емпіричного і теоретичного аналізу соціальних явищ і процесів розробити практичні рекомендації для вирішення тих проблем, які стоять як перед суспільством в цілому, так і перед різними соціальними групами. Соціологічні знання безпосередньо використовуються для перетворення, вдосконалення соціальних

інститутів і громадських відносин, регулювання взаємовідносин людей, їх різних спільнот, управління суспільними процесами.

- **Управлінська функція.** Практичні рекомендації соціології спрямовані на вдосконалення механізму соціального управління, підвищення його ефективності на всіх рівнях - від управління колективом до управління справами суспільства. Жодна цивілізована держава не пускає на самоплив розвиток економіки, соціально-класових і національних відносин, політичної системи суспільства. Соціологічні знання необхідні для прийняття управлінських рішень.
- **Регулятивна функція.** Соціологія виробляє рекомендації по регулюванню взаємовідносин людей, їх різних спільнот.
- **Прогностична функція.** Соціологія здатна виробляти науково обґрунтовані прогнози про тенденції розвитку соціальних процесів у майбутньому (прогнози по безробіттю, податковій системі, стан злочинності в країні і т.д.).
- **Функція соціального планування.** Соціологічні дослідження широко використовуються для планування розвитку різноманітних сфер суспільного життя (соціальне планування життя міста, окремих підприємств і т.д.).
- **Охоронна функція.** Багато соціологічних теорій спрямовані на охорону конкретних суспільних порядків.
- **Світоглядна функція.** Проявляється вона в тому, що, озброюючи людей знанням законів і закономірностей функціонування і розвитку історично певних соціальних систем, вона тим самим формує погляди на суспільні процеси, дає їм основу практичних дій для оцінки явищ дійсності.
- **Ідеологічна функція.** Результати досліджень можуть використовуватися в інтересах будь-яких соціальних груп для досягнення ними певних соціальних цілей. Зокрема, це засіб маніпулювання поведінкою людей.
- **Виховна функція.** Дані соціології безпосередньо використовуються системою виховання і впливу на свідомість і

поведінку людей з метою формування їх певних соціальних якостей.

1.3 Огюст Конт як засновник соціології

Мислителі з давніх-давен прагнули відкрити таємні пружини, що керують глобальними соціальними процесами і мініатюрними механізмами взаємодії двох і більше осіб. Можливо, вони робили це з меншим успіхом, ніж відкривали закони світобудови, бо соціологія як самостійна наука з'явилася тільки в середині XIX століття.

Це запізніле виникнення можна пояснити надзвичайною складністю об'єкта вивчення - людського суспільства. Адже ми навіть толком не знаємо, коли саме воно виникло.

Але що б там не говорили історики з приводу виникнення суспільства, ми точно знаємо, що перше і досить повне уявлення про будову суспільства дали античні філософи Платон і Аристотель. Потім настала дуже довга, що розтягнулася на дві тисячі років, історична пауза, перш ніж з'явилися видатні вчені і мислителі (Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Ф.Бекон, Ж.-Ж. Руссо, А. Гельвецій, І. Кант і багато інших), які серйозно збагатили наші знання про суспільство і поведінку людей. Нарешті, в XIX столітті народжується власне соціологія, яка ввібрала в себе кращі досягнення людської думки про суспільство. У ряді творців наукової соціології виділяються О. Конт, К. Маркс, Е. Дюркгейм і М. Вебер. З них відкривається власне науковий період історії соціології.

Якщо бути більш точними, то становлення соціології як науки вчені відносять до 40-х років XIX століття, а основоположником нової науки вважають французького вченого, філософа-позитивіста Огюста Конта (1798 - 1857).

У своїй важливій роботі «Курс позитивної філософії» О. Конт вперше використав термін «соціологія» і висунув завдання вивчення суспільства на науковій основі. Саме ця претензія - поставити вчення про суспільство на наукову основу - і з'явилася тим відправним чинником, який привів до формування та розвитку соціології.

О. Конт називав свою філософію і соціологію позитивними, пояснюючи при цьому, що вони повністю базуються на даних науки – не на уяві або здогадках, а на наукових спостереженнях. Він увійшов в історію науки і філософії як основоположник позитивізму - одного з найбільш впливових і понині напрямків в галузі соціології та філософії.

Як учений, О. Конт виступав проти того, щоб вважати суспільство простою сукупністю індивідів, які розглядалися багатьма мислителями як свого роду «соціальні атоми», які існують мало не автономно по відношенню один до одного.

Відповідно до такого розуміння, розвиток окремих людей ніби передуює розвитку суспільства. Чим більш розвинені окремі індивіди з точки зору їх здібностей до виробничої, духовної та іншої діяльності, моральних, політичних та інших якостей, тим, отже, досконалішим буде і суспільство. Значить, щоб розвивати суспільство, треба, перш за все, розвивати окремих людей. Так міркували, зокрема, деякі представники французького і німецького Просвітництва, в тому числі Вольтер, Руссо, Лессінг, Гердер.

Існувала й інша точка зору. Такі мислителі, як Гольбах і Гельвецій, відзначали вирішальну роль суспільства, соціального середовища у формуванні особистості. Вони вважали, що не тільки навички в тій чи іншій сфері діяльності, але і характер людей формується обставинами їх соціального життя. Отже, суспільство якщо не в усьому, то багато в чому формує людей за своїм образом і подобою. І щоб змінити людей, зробити їх більш досконалими і гармонійно розвиненими, треба змінити саме суспільство, його соціальні і політичні інститути, а також системи освіти і виховання. Людина може грати малу або велику роль в суспільстві, але лише як соціальний суб'єкт, абсолютно вільна в своїх діях особистість, що автономно розвивається. Вона діє на основі і в межах суспільства, на базі вироблених у суспільстві правил і норм поведінки, виконання яких суспільство забезпечує через відповідні соціально-політичні та інші інститути.

О. Конт підтримував і розвивав саме такий підхід до суспільства і його розвитку. Він поставив і вирішував проблему функціонування та розвитку суспільства як цілісного соціального організму. Згідно з його поглядами, суспільство визначає розвиток і діяльність усіх складових його

суб'єктів, будь то особистість, стан або клас, згадка про яких часто зустрічаються в його роботах.

Центральним ланкою філософсько-соціологічних поглядів О. Конта є відкритий ним, як він сам писав, «великий основний закон інтелектуальної еволюції людства» (або закон «трьох стадій», як його називають сучасні дослідники).

Відповідно до закону «трьох стадій», окрема людина, суспільство і людство в цілому в своєму розвитку неминуче і послідовно проходять три стадії: теологічну, метафізичну і позитивну (тобто наукову).

На першій, теологічній стадії людина пояснює все явища на основі релігійних уявлень, оперуючи поняттям надприродного.

На другий, метафізичній стадії він відмовляється від апеляції до надприродного і намагається все пояснити за допомогою абстрактних сутностей, причин та інших філософських абстракцій.

На третій, позитивній (або науковій) стадії людина перестає оперувати абстрактними сутностями, відмовляється розкривати кінцеві причини явищ і обмежується спостереженням за явищами і фіксуванням постійних зв'язків, які можуть встановлюватися між ними.

На думку О. Конта, на третій стадії з'явилася можливість позитивного, наукового пояснення явищ у зв'язку з виникненням науки про суспільство - соціології.

У порівнянні з іншими науками, як вважав О. Конт, соціологія є наукою вищого порядку. Вона спирається на «позитивний метод», який означає опору теоретичного аналізу на сукупність емпіричних даних, зібраних у спостереженні, експериментах і порівняльному дослідженні.

У відповідності зі своїми уявленнями про розвиток, О. Конт ділить соціологію на дві частини: соціальну статику і соціальну динаміку.

Соціальна статика вивчає умови і закони функціонування суспільної системи. В цьому розділі соціології розглядаються основні суспільні інститути: сім'я, держава, релігія з точки зору їх суспільних функцій, їх ролі у встановленні злагоди і солідарності.

У соціальній динаміці О. Конт характеризує розвиток суспільства як закономірний і прогресивний, тобто розвиває теорію суспільного прогресу, згідно з якою людство безперервно розвивається в ході цивілізації з фізичної, моральної, розумової і політичної точок зору. При цьому

інтелектуальна еволюція людства визначає зміст і спрямованість всіх сторін прогресивного розвитку суспільства, є ніби внутрішньою субстанцією цього процесу.

Важливим моментом соціології О. Конта є його ідеї з приводу гармонізації у розвитку суспільства і його стабільності.

Гармонія у суспільстві є гармонія «між цілим і частинами соціальної системи», а також узгоджена взаємодія всіх сторін життя суспільства - політичної, економічної, духовної, біологічної та ін. На думку О. Конта, соціальної гармонії можна досягти за допомогою науки, яка повинна знайти потрібний механізм взаємодії між усіма частинами суспільства.

Гармонія у суспільстві, підкреслював він, це також найкраще поєднання інтересів різних осіб і соціальних верств. Значення політичної влади полягає саме в тому, щоб мудро погоджувати інтереси соціальних суб'єктів. У цьому бачив О. Конт головне достоїнство політиків. Гармонія в суспільстві, за словами вченого, досягається тоді, коли «політичні установи, з одного боку, звичаї та ідеї - з іншого, гармоніюють між собою». В гармонії суспільства О. Конт бачив основну умову його стабільності, можливість нормального розвитку в ньому кожного стану, кожного народу, кожної людини.

Підводячи підсумок, відзначимо, що історична і наукова роль О.Конта полягає, перш за все, в тому, що проблему вивчення суспільства і взаємозв'язків усередині нього він поставив у рамки окремої науки, яку назвав соціологією.

1.4 Соціологічні парадигми

Як стверджує сучасне наукознавство, будь-яка наука досягає зрілості, тобто стає самостійною, коли вона переходить у парадигмальний статус. Парадигмальний статус науки характеризується наявністю однієї або декількох чітко виражених парадигм.

Поняття «парадигма» стосовно до науки означає «загальний кут зору на досліджувані феномени».

У сучасній соціології, яка має поліпарадигмальний статус, виділяють кілька найбільш виразних і значущих для розвитку соціального знання парадигм.

1 Парадигма соціальних фактів. Ця парадигма пов'язана з ім'ям французького вченого Еміля Дюркгейма (1858-1917) і школою функціоналізму. Вона розглядає соціальну реальність як самостійну і незалежну від волі і дій окремих індивідів, що складається з соціальних фактів - соціальних структур та інститутів, які виступають предметом вивчення соціології.

Загальна гіпотеза функціоналізму, що виділилася в рамках цієї парадигми, полягає в тому, що будь-який конкретний соціальний феномен повинен досліджуватися з точки зору виконуваних ним у суспільстві функцій.

2 Парадигма розуміння. Її основи закладено німецьким мислителем Максом Вебером (1864-1920) і італійським вченим Вільфредо Парето (1848-1923). Тут соціальна реальність розглядається крізь призму розуміння її суб'єктами соціальної дії - індивідами. Згідно з М. Вебером, основу всякої дії становить розуміння, і соціолог повинен докопатися до нього, досягнути раціональні мотиви поведінки людей.

Базова гіпотеза цієї парадигми полягає в тому, що будь-який соціальний феномен повинен розумітися як результат індивідуальних дій.

3 Парадигма соціальної поведінки. Ця парадигма представлена соціальним біхевіоризму (від англ. Behavior - поведінка) американського психолога Берреса Скіннера і теоріями соціального обміну американських соціологів Дж. Каспара Хоманса і Пітера Блау.

Її основний принцип полягає в тому, що соціальна поведінка людини має реактивну природу, тобто детермінована простими біологічними реакціями, і являє собою відповідь на зовнішні подразники і стимули. Звідси робиться висновок про можливість управляти соціальною поведінкою за допомогою системи заохочень і покарань, оскільки вони є стимулами і задають певні реакції.

4 Парадигма соціально-історичного детермінізму. Вона пов'язана з ім'ям німецького мислителя Карла Маркса (1818-1883). Тут соціальна реальність розуміється як сукупність відносин, що виникають між людьми в процесі трудової діяльності. При цьому роль самих реальних індивідів фактично мінімізується, оскільки чи не єдиним фактором розвитку суспільства вважаються соціально-економічні структури, які взаємодіють

між собою відповідно до внутрішньої логіки природничо-історичного процесу. Реальна історична роль відводиться не індивідам, а масам.

5 Парадигма психологічного детермінізму. Сформувалася вона на стику соціології та психології і на основі психологічної концепції австрійського вченого Зигмунда Фрейда (1856-1939), відповідно до якої внутрішнє життя будь-якого індивіда визначається вмістом несвідомого рівня його психіки. У даній парадигмі соціальна реальність розуміється як продукт безперервної боротьби індивідуального (інстинктивного) почала і переважної його суспільства. Цією боротьбою пояснюються походження культури, мистецтва, релігії, вчинки індивідів, виникнення і масовий успіх ідеологій, спрямованість політики держав і т.д.

Контрольні питання

- 1 Якими питаннями займається сучасна соціологія?
- 2 У чому суть діяльності соціолога?
- 3 Хто ввів у науковий обіг поняття «соціологія»?
- 4 Що значить в перекладі з латинської мови термін «соціологія»?
- 5 Що є об'єктом дослідження соціології?
- 6 Що є предметом дослідження соціології?
- 7 Які групи категорій виділяються в сучасній соціології?
- 8 Яку категорію можна вважати ключовою в соціології?
- 9 Який зміст категорії «соціальне» в широкому і вузькому сенсі слова?
- 10 Які рівні представлені в структурі соціологічного знання?
- 11 У чому полягає специфіка приватних соціологічних теорій?
- 12 Яка мета конкретних соціологічних досліджень?
- 13 Які функції в суспільстві виконує соціологія?
- 14 Хто є основоположником соціології?
- 15 У чому суть закону «трьох стадій» Огюста Конта?
- 16 У чому полягає історична і наукова роль Огюста Конта?
- 17 Які соціологічні парадигми вам відомі, і в чому їх суть?
- 18 Яка з парадигм соціології представляється вам найбільш переконливою?

2 СУСПІЛЬСТВО ЯК СИСТЕМА

2.1 Поняття та ознаки суспільства

Представники соціологічної думки здавна намагалися відповісти на питання: що таке суспільство? Як можливо його існування? Яка вихідна клітинка суспільства? Які механізми соціальної інтеграції, що забезпечують соціальний порядок, всупереч величезному різноманіттю інтересів індивідів і соціальних груп?

Слово «суспільство» - одне з найбільш уживаних в науці і повсякденній мові. Воно представляється ясним, зрозумілим, тому люди зазвичай не обтяжують себе аналізом даного терміну, який, втім, означає не тільки людське суспільство. Вчені говорять про спільноти тварин, птахів, комах і навіть рослин.

Буденна свідомість ототожнює суспільство з населенням. Однак суспільство не є сукупністю фізичних тіл індивідів. Населення - це суб'єкт, носій суспільства, а не самого суспільства. На початку 90-х років XX століття населення України було приблизно таким же, що і 10 років по тому, а суспільство стало зовсім іншим. Можливий і такий випадок, коли суспільство залишилося незмінним, але населення змінилося. Став іншим його національний або релігійний склад. Так буває при масових міграціях населення, завоюваннях і пов'язаних з ними переміщеннях населення.

Не менш поширене ототожнення суспільства з державою. Держава - політичний інститут і вже тому не рівнозначне суспільству. Між ними є і інші відмінності: суспільство виникає раніше держави, орієнтується на природне право, в той час як держава використовує позитивне право, яке вона створює. Суспільство висловлює думку і побажання, держава ж застосовує владу і примус. Суспільству притаманні не тільки формальні, а й неформальні інститути, а держава строго формалізована. Нарешті, держава - лише частина суспільства.

Зі сказаного видно, що суспільство не є ні населенням, ні державою. Воно володіє власною специфікою. Суспільство є система соціальних відносин в області економіки, політики, права, моралі, релігії, науки, техніки, мистецтва, фольклору, сім'ї, побуту та ін., що функціонують між усіма видами носіїв цих відносин: індивідами, малими та великими

соціальними групами, державою. Суспільство є потік у повсякденному житті людей з їхніми цілями, радощами і печалями, планами і надіями, турботами і тривогами, народженнями і відходами в інший світ.

Суспільство - це цілісна система відносин і взаємодій між людьми та їх об'єднаннями, яка складається в процесі їхньої життєдіяльності і постійно змінюється.

Зрозуміло, що початковою клітинкою суспільства, його елементарною частинкою є живі діючі люди, спільна діяльність яких і формує суспільство. Але чи означає це, що суспільство - є проста сума індивідів, в нього входять? Зрозуміло, немає. Суспільство - цілісна система, яка в результаті взаємодії людей, їх спільнот та інститутів знаходить такі якості (тобто системні якості), які не притаманні її окремим частинам. Мова йде про те, що громадські взаємодії і відносини носять надіндивідуальний, надособистісний характер. Суспільство - це деяка самостійна субстанція, яка по відношенню до індивідів є первинною. Кожен індивід, народжуючись, застає певну структуру зв'язків і відносин і в процесі соціалізації включається в неї.

У повсякденному житті люди легко відрізняють одне суспільство від іншого, хоча і не завжди можуть пояснити відмінності. Пояснення міститься в ознаках суспільства.

- **Ім'я, самоназва суспільства.** Кожне суспільство має ім'я, яке найчастіше стає назвою держави (наприклад: українське суспільство і українська держава).
- **Культура.** Кожне суспільство має власну культуру, яка дозволяє йому сформувати норми і цінності, які лягають в основу соціальних зв'язків.
- **Історія.** Кожне суспільство має історію, яка зберігається в його пам'яті. І, перш за все, мова йде про уявлення, які мають всі члени даного суспільства.
- **Мова.** Сучасне суспільство не може існувати, якщо немає єдиної мови, на якій могли б спілкуватися всі його члени.
- **Здатність до самовідтворення.** Суспільство відтворює саме себе за рахунок дітей від шлюбів між визнаними членами суспільства (поповнення за рахунок міграцій - не основне).

- **Властивість бути найбільшою одиницею соціальної реальності.** Це означає, що жодне суспільство не входить в якості складової частини в більш велике утворення.
- **Здатність до саморегуляції.** Будь-яке суспільство здатне підтримувати свою цілісність, сприяти процесам, які забезпечують його єдність, і протидіяти процесам, які можуть привести до його розпаду.
- **Здатність інтегрувати в себе нові соціальні утворення.** Воно підпорядковує своїй логіці і змушує працювати за своїми правилами на благо цілого нові елементи - нові класи, шари, інститути, ідеології і т.д.
- **Наявність території.** Населення як суб'єкт суспільства живе на певній території. У разі міграції людина втрачає безпосередній зв'язок зі старим суспільством і потрапляє у нове.
- **Наявність внутрішньої диференціації.** Суспільство ніколи не буває однорідним і характеризується соціальною диференціацією, яка представляє собою найважливіший механізм його еволюціонування.
- **Система правління.** Це одна з найбільш важливих ознак суспільства. Влада - не тільки державна! - пов'язує членів суспільства в єдине ціле. Хто здійснює управління, яка система правління - ці моменти дуже важливі для розуміння особливостей суспільства. Без управління немає суспільства, управління існувало до держави і існує в деяких суспільствах поза державою.

Оскільки суспільство є складною системою, то розглядати її можна під різними кутами зору.

1 Суспільство - це вид великих систем. Воно включає в себе підсистеми меншого рівня. Як велика система, воно органічно поєднує в собі сфери суспільної діяльності як підсистеми суспільства: соціальну, економічну, політичну і духовну. А ті, в свою чергу, складаються з більш дрібних підсистем.

2 Суспільство - це динамічна система. Динамічна, оскільки зазнає з часом якісних змін, часом досить швидкоплинних (особливо під час революційних перетворень).

3 Суспільство - це інформаційна система. Інформаційна, оскільки в суспільстві неминуче циркулює інформація.

4 Суспільство - це відкрита система. Воно постійно взаємодіє із зовнішнім середовищем, особливо з «другою природою».

2.2 Типи суспільства

У сучасній соціології існують різні класифікації типів суспільства. Уявімо деякі з них.

1 Якщо в якості головної ознаки вибирається писемність, то всі суспільства діляться на дописемні, тобто такі, які вміють говорити, але не вміють писати, і письмові, які володіють алфавітом і фіксують звуки в матеріальних носіях: клинописних таблицях, берестяних грамотах, книгах і газетах або комп'ютерах. Хоча писемність виникла близько 10 тисяч років тому, до цих пір деякі племена, загублені десь в джунглях Амазонки або в Аравійській пустелі, незнайомі з нею.

2. Згідно з другою класифікацією, суспільства також діляться на два типи - прості і складні. Критерієм виступає число рівнів управління і ступінь соціального розшарування.

У примітивних суспільствах немає керівників і підлеглих, багатих і бідних. Такі первісні племена.

У складних суспільствах кілька рівнів управління, кілька соціальних верств населення, розташованих зверху вниз у напрямку зниження доходів.

3. В середині XIX століття К. Маркс запропонував свою типологію суспільств, що одержала широке поширення у світі. Підставою для неї послужили два критерії: спосіб виробництва і форма власності. Відповідно, виділялися первісне, рабовласницьке, феодальне, капіталістичне і комуністичне суспільства.

4. Свого часу популярною була класифікація, що ділила суспільства на традиційні і сучасні.

Під традиційним розумілося, як правило, суспільство з аграрним укладом, малорухомими структурами, пануванням особистих і родинних відносин, що додає вирішальне значення традиціям, звичаям, віруванням і неписаним законам.

У свою чергу, під сучасним уявлялося міське промислове суспільство. Тут підкреслювалася інша - продуктивна - основа суспільства. Інші важливі риси цього суспільства - гнучкість соціальних структур, соціальна мобільність, розвинена система комунікацій, переважання формальних інститутів і юридичних законів.

5. Сучасна соціологія використовує всі типології, об'єднуючи їх в якусь синтетичну модель. Її автором вважають американського соціолога Даніеля Белла. Він поділив всесвітню історію на три стадії:

- *доіндустріальну;*
- *індустріальну;*
- *постіндустріальну.*

Коли одна стадія приходить на зміну іншій, змінюються технологія, спосіб виробництва, форма власності, соціальні інститути, політичний режим, спосіб життя, соціальна структура суспільства.

Визначальним фактором розвитку в доіндустріальному суспільстві, яке ще називають традиційним, виступало сільське господарство, з церквою та армією як головними інститутами. В індустріальному суспільстві - промисловість, з корпорацією і фірмою на чолі. В постіндустріальному суспільстві - теоретичні знання, з університетом як місцем його виробництва і зосередження. Перехід другого до третього супроводжується перетворенням товаровиробничої економіки в обслуговуючу, що означає перевагу сфери послуг над сферою виробництва.

З огляду на цю класифікацію, сучасне суспільство в соціології прийнято розглядати як постіндустріальне. Саме це поняття було введено Д. Беллом в 1974 році.

В даний час у це поняття включають цілий ряд ознак, без яких суспільство не може бути визнане постіндустріальним.

1 Цей тип суспільства передбачає, що число людей, зайнятих в даному суспільстві в сфері послуг, перевищує 50% від усього населення.

2 Для цього суспільства характерна така риса, як велика роль наукових досліджень і знань.

3 Таке суспільство орієнтоване на майбутнє.

4 Основною потребою даного суспільства є потреба в знаннях, які отримують у спеціальних дослідницьких інститутах і лабораторіях дослідники - фахівці.

5 Соціальна комунікація протікає головним чином на рівні «людина - людина», а не на рівні «людина - природа» або «людина - машина», як це було на попередніх етапах.

6 Провідною технологією є розумова технологія, а не ручна праця або механізована технологія, як було раніше. З цієї причини сучасне суспільство називають також «інформаційним суспільством».

Контрольні питання

- 1 Що таке суспільство?
- 2 Чому не можна ототожнювати суспільство з населенням або державою?
- 3 Чи можна розглядати суспільство як просту суму індивідів, входять до нього?
- 4 Який характер носять громадські взаємодії і відносини?
- 5 Суспільство є первинною чи вторинною субстанцією по відношенню до індивідів? Чому?
- 6 Які основні ознаки суспільства?
- 7 До яких видів систем ставиться суспільство?
- 8 Які класифікації типів суспільства вам відомі?
- 9 Які типи суспільства виділяв К. Маркс?
- 10 Які типи суспільства виділяв Д. Белл і в чому їх суть?
- 11 Які основні ознаки постіндустріального суспільства?
- 12 Як ви думаєте, до якого типу суспільства відноситься сучасний український соціум?

3 КУЛЬТУРА І СУСПІЛЬСТВО

3.1 Соціологічне розуміння культури

Істотна особливість людини полягає в тому, що оточення, в якому він існує, створено їм самим. Дійсно, життєвий досвід людей дає підстави

припускати, що вони створюють навколо себе не тільки матеріальний світ, в який входять будівлі, знаряддя праці, мости, канали, книги, оброблена земля, а й світ людських взаємин, що включає в себе систему соціальної поведінки, набір правил і процедур для задоволення основних потреб. Цей світ взаємин нескінченно різноманітний. Житель міста і житель села, представники населення України або Скандинавії, кожна відособлена соціальна група - всі живуть в світі своїх правил, норм, звичаїв і традицій, які виражаються в особливій мові, манері поведінки, релігії, системі естетичних поглядів, соціальних інститутах. Більш того, в силу індивідуального сприйняття навколишнього середовища кожна особистість по-своєму розуміє соціальні відносини, створюючи унікальний особистісний зразок прояву загальних правил, звичаїв і традицій. Індивідуальні та загальні зразки взаємин, а також відповідні їм специфічні матеріальні і духовні продукти життєдіяльності людей складають сферу людської культури.

Термін «культура» надзвичайно багатозначний: він описує абсолютно все, створене людиною, і виділяє унікальні зразки найвищого рівня, включає матеріальне і духовне, існуюче задовго до народження конкретної людини і безпосередньо створюване нею.

Культуру вивчають представники багатьох професій: філософи, культурологи, антропологи, історики, етнографи, політологи тощо. Безсумнівно, феномен культури привернув до себе пильну увагу і з боку соціологів. Постараємося зрозуміти чому.

Фактично для всіх соціологічних шкіл, напрямків характерно визнання особливого, ключового значення культури в розвитку і функціонуванні суспільства. Всі більш-менш великі соціологи визнають, що культура об'єднує людей в спільноті і в той же час є багато в чому вирішальним елементом, що пояснює своєрідність історичної долі того чи іншого суспільства.

Картина суспільного життя, яку відтворює соціологія, надає особливого значення культурі, цінностям, оцінками, ідеям, нормам, зразкам поведінки. Коли ми хочемо об'єктивно, доказово відповісти на питання, чому люди діють саме так, а не інакше, факти змушують дослідника визнати ключову роль культурних змістовних елементів в організації соціального життя. Тому для соціолога соціальне життя, соціальна

реальність - завжди соціокультурна реальність, а для соціології соціокультурний підхід до аналізу соціальних явищ - один з головних.

У сучасній науці нараховується понад 500 визначень культури. Філософи, культурологи, етнографи трактують цей феномен, виходячи зі свого професійного бачення. Своє тлумачення культури пропонують і соціологи, хоча слід визнати, що і серед них немає повної згоди в цьому питанні. Наведемо одне з пропонованих соціологами визначень.

Культура - це складне ціле, що включає в себе матеріальні і нематеріальні продукти, які вироблені, соціально засвоєні і розділяються членами суспільства і можуть передаватися іншим людям або наступним поколінням.

Звернемо увагу на те, що всю соціальну спадщину можна розглядати як синтез нематеріальної і матеріальної культур.

Нематеріальна культура включає в себе мову, ідеї, звички, звичаї і вірування, які люди створюють, а потім підтримують.

Матеріальна культура складається з вироблених людиною предметів: інструментів, меблів, автомобілів, будинків, комп'ютерів та інших фізичних субстанцій, які постійно змінюються і використовуються людьми.

Порівнюючи обидва ці види культури між собою, можна прийти до висновку, що матеріальна культура повинна розглядатися як результат нематеріальної культури і не може бути створена без неї.

Наприклад, в грі в хокей щитки, шайба, клюшки й форма гравців є елементами матеріальної культури. Нематеріальна культура в даному випадку включає в себе правила і елементи стратегії гри, майстерність гравців, а також традиційно прийняту поведінку членів команд, суддів і глядачів. І якщо коли-небудь гра в хокей буде забута (тобто будуть забуті елементи нематеріальної культури), то для наших нащадків клюшка (як елемент матеріальної культури) буде просто дерев'яною палицею.

І ще один приклад: війна зруйнувала багато міст, будівель і т.д., але не знищила знання про них. Ці знання, досвід дозволили людям незабаром відновити міста та інші предмети матеріальної культури.

3.2 Культурні універсалії і різноманіття культур

Вивчаючи великі і малі, традиційні та сучасні суспільства, дослідники поступово виділили понад 70 елементів, які обов'язково присутні в кожній соціальній культурі. Ці загальні елементи культур отримали назву «культурних універсалій». Серед них виявляють національну мову, інститут сім'ї, традиції і навіть такі цікаві елементи, як ворожіння, тлумачення снів, ходіння в гості, право власності, статусну диференціацію, мистецтво укладання волосся і т.д.

Чим же можна пояснити подібну одноманітність культурних форм? З урахуванням того, що більшість народів ізольовані один від одного, всесвітнє запозичення цих культурних форм навряд чи можливо.

Є більш переконливе обґрунтування наявності культурних універсалій.

Всі люди, до якої б спільноті вони не належали, змушені пристосовуватися до навколишнього світу (природи і соціуму); всі люди прагнуть якнайкраще задовольнити свої потреби. У людей є потреба пристосуватися до географічного середовища проживання. Отже, вони починають використовувати одяг або будувати житла. Задоволення біологічних потреб людини, таких як, наприклад, продовження роду, породжує інститут сім'ї, а небезпека виникнення хвороб - дотримання правил гігієни.

Людина відчуває і соціальні потреби, зокрема, спілкування з собі подібними. В результаті з'являється мова. Люди зацікавлені зберігати колективні форми життя, тому виробляють такі культурні елементи, як заборона на вбивства, засудження насильства, брехні і злочинства, створюють елементи соціального контролю і т.д.

Таким чином, культурні універсалії виникають завдяки таким факторам:

- *зовнішні (природні) умови;*
- *біологічна природа людей;*
- *логіка соціальних взаємодій.*

Як же поєднати культурні універсалії і різноманітність культурних норм і традицій?

У будь-якому соціокультурному феномені, як винаході людей, органічно з'єднується те, що визначається зовнішніми умовами, природою людей, логікою соціальних взаємодій, і те, що обумовлено виключно соціальним творчістю (фантазією) людей. Саме соціальна творчість людей обумовлює неповторне, варіативне, характерне лише для культури цієї спільноти.

Будь-який соціокультурний феномен повинен бути функціонально доцільний, забезпечувати задоволення певних біологічних, психологічних і соціальних потреб. Всі культури мають природні відбитки того середовища, в якій вони розвивалися. Як уже зазначалося, необхідність продовження роду вимагає створення сім'ї, захист від ворога - створення армії, необхідність прийняття їжі - розвитку кулінарного мистецтва і т.д. Але варіантів організації сімейно-шлюбного життя, організації армійської служби, національної кухні - сила-силенна.

Наприклад, універсальне, функціонально необхідне проявиться в споживанні їжі з певною калорійністю: вона повинна бути висококалорійною в умовах холоду, великих фізичних навантажень, а навесні - насиченою вітамінами. Варіативно-культурне проявиться в оздобленні столу, красу і зручність посуду, в тому, чи буде людина їсти за столом або сяде на килим, схрестивши ноги. Спосіб приготування страв, поєднання приправ також відображають специфічні кулінарні традиції народу.

Як бачимо, культура - це результат соціальної творчості спільнот. Кожна з спільнот в міру своєї фантазії, винахідливості змогла придумати різні варіанти вирішення проблем. Тому варіант, винайдений в одній культурі, може бути більш ефективним, інші можуть задовольнятися меншим, треті - довго і безрезультатно намагатися знайти більш-менш прийнятне рішення, четверті взагалі можуть не надати цьому значення.

Як уже зазначалося, дослідники виділяють більше 70 універсальїй культури. Зупинимося на найбільш важливих з них.

До основних елементів культури соціологи відносять:

- *цінності;*
- *мова;*
- *символи;*

- *переконавання, вірування, знання;*
- *традиції;*
- *ритуал;*
- *соціальні норми.*

Цінності - це те, що в рамках даної культури є бажаним і кращим, то, до чого слід прагнути.

Цінності становлять визначальний елемент культури, її ядро. Як цінності можуть виступити будь-який матеріальний об'єкт, суспільні відносини або духовне явище. Це можуть бути життя і здоров'я людини, демократія, сімейна вірність, дружба, охорона порядку, твір мистецтва і т.д.

Цінності передаються з покоління в покоління завдяки сімейному і громадському вихованню, а також завдяки впливу літератури, науки, мистецтва.

Цінності не є чимось категорично обов'язковим для кожного члена суспільства, проте орієнтація на них суспільством вітається і заохочується, а ухилення - в тій чи іншій мірі засуджується або навіть карається.

Мова - це система знаків і символів, наділених певним значенням.

За допомогою мови люди спілкуються, передають свої знання з покоління в покоління, обмінюються інформацією.

Зазвичай мова є національною, етнічною приналежністю і найважливішим засобом етнічної ідентифікації. Інакше кажучи, мова служить найважливішим критерієм, що дозволяє відрізнити «своїх» від «чужих».

Символи - це знаки, що виражають певні значення або смисли. Як і слова, символи відображають певний світогляд, властивий даній культурі.

Символи зазвичай несуть в собі великий емоційний заряд, і зневажливе ставлення до ключових символів даної культури або соціальної групи викликає різкий протест у членів цієї групи. Наприклад, так реагують на осквернення ікон, наругу над бойовими прапорами, державною символікою.

Роль символів може грати що завгодно, навіть звичайний одяг і те, як його носять. Зокрема, демонстративна зневага до виду одягу, наприклад

потерті джинси і діряві піджаки хіпі, відображає загальну для цієї групи зневагу до «офіційного» суспільства і його цінностей. Зухвало яскраві і надто відверті наряди у жінок символізують їх доступність; мантиї суддів і адвокатів - їх особливий статус і гідність, а також значимість їх рішень; ряси монахів, щодо приховують їх статеву приналежність, нагадують про обітницю цнотливості, а корона і скіпетр короля - про його відповідальності за державу і необмеженої влади.

Переконання, вірування, знання - не менш важливий елемент культури. Саме в переконаннях і віруваннях міститься те, до чого люди насправді прихильні, чим керуються в своїй діяльності та відносинах, що втілюється в зразках їхньої поведінки.

Переконання і вірування - це суб'єктивно-особистісне ставлення людини до об'єктів, уявленням, теоріям, явищ, процесів і т.д.

В основі переконань і вірувань лежить знання. Вірування формуються при дефіциті інформації (віра в майбутнє, віра в «доброго викладача», віра в духів і ін.). На відміну від вірувань, предметом переконання є логічно обґрунтоване і практично підтверджене знання про дійсність.

І хоча можна з певністю стверджувати, що не всяке знання перетворюється в переконання і вірування, але всяке знання входить в культуру, так як тільки на основі знань формуються переконання і вірування.

Традиції - це історично сформовані елементи соціальної і культурної спадщини, що передаються з покоління в покоління і зберігаються в певному співтоваристві протягом тривалого часу.

Традиції - це соціальна і культурна спадщина, яку батьки залишають своїм дітям не як індивіди, а як члени тієї чи іншої соціальної групи, національної та релігійної спільності, класу і т.д. Кожна людина в силу народження причетна до якихось традицій. Традиції визначають устрій сім'ї і суспільства, відносини між батьками і дітьми, чоловіком і дружиною, нареченим і нареченою, розподіл сімейних ролей, впливають на соціальний поділ праці, наказують ті чи інші заняття, професії, спосіб життя, поведінку по відношенню до гостя, ставлення до ворогові. Коротше кажучи, традиції регламентують побут.

Наприклад, явище багатоженства на Сході здається хибним і неприродним носію християнської традиції, а мусульманину, навпаки, воно здається природним і єдино можливим. Згадаймо також, що носії християнської традиції ховають своїх небіжчиків в землі, індуси - спалюють трупи, а є народи, які носять небіжчиків з собою або підвішують їх на деревах.

Ритуал - це фіксована послідовність дій, жестів і слів, які виконуються і вимовляються в строго певний час, в строго певному місці і за строго певних обставин.

За змістом ритуал тісно пов'язаний з традицією. Саме традиція вимагає від членів суспільства або соціальної групи у конкретних життєвих ситуаціях здійснювати той чи інший ритуал. Зазвичай ритуали здійснюють спеціально призначені для цього люди - жерці, шамани, священнослужителі, професійні організатори від держави або громадських організацій.

Ритуали дуже різноманітні: від примітивних ритуалів первісних суспільств, що відбувалися з метою забезпечити вдале полювання або припинити посуху, до складних обрядів і таїнств різних конфесій (причащення, хрещення, укладення шлюбу, похоронні обряди, обрізання і т.д.).

Завдяки ритуалу члени громади відчують свою єдність, солідарність, на його основі відбувається самоідентифікація людини з групою. За допомогою ритуалу в пам'яті членів громади зберігаються події принципової важливості (реальні або міфічні). Наприклад, святкуючи Великдень, християнин згадує події, пов'язані з розп'яттям і воскресінням Христа і підтверджує для себе, що вірить в їх істинність і причетний до них. Ще зовсім недавно радянські трудящі, виходячи на святкову демонстрацію 7 листопада, показували, що пам'ятають про події Жовтневої революції 1917 року і зберігають вірність більшовицьким ідеалам.

Соціальні норми - це свого роду стандарти правильної поведінки. Правильного, зрозуміло, з точки зору суспільства. За допомогою соціальних норм регулюється і контролюється поведінка окремих індивідів і їх груп. Однак норми можуть бути і досить м'якими (тобто бажаними), і досить жорсткими (тобто обов'язковими). Тому розглянемо основні типи норм в порядку підвищення їх суспільної значущості. Такими є:

- *звичаї;*
- *норми моралі;*
- *закони.*

Звичаї - це найбільш звичні, нормальні, найбільш зручні і досить широко поширені правила поведінки. Знизування правої руки при вітанні, їжа з виделки, їзда по правій стороні вулиці, кава або чай на сніданок - все це звичаї. Основне правило звичаю свідчить «Роби так, як роблять інші».

З дитячого віку кожна людина оточена безліччю елементів повсякденної культури. Оскільки вона постійно бачить перед собою ці правила, вони стають для неї єдино правильними і прийнятними. Дитина засвоює їх і, стаючи дорослою, ставиться до них як до само собою зрозумілого явища, не замислюючись про їх походження. Наприклад, для привітання вона автоматично простягає праву руку, хоча колись цей жест означав щось більше, ніж просто вітання, а саме відсутність в руці зброї.

Тож не дивно, що при зіткненні з звичаями інших народів ми нерідко буваємо здивовані. Наприклад, ми не розуміємо стриманості в засобах при прийомі гостей в сім'ях Німеччини; їх же вражає марнотратне гостинність слов'ян або жителів Середньої Азії.

Більш високу соціальну значущість мають норми моралі.

Норми моралі - це ідеї про правильне і неправильне поводження, які вимагають виконання одних дій і забороняють інші. Норми моралі встановлюються відповідно до моральними уявленнями (тобто уявленнями про добро і зло, справедливості, почуття обов'язку, честь, гідність і т.д.). Члени тих соціальних спільнот, де діють подібні норми моралі, вірять в те, що їх порушення несе лихо всьому суспільству або соціальній групі.

Якщо неправильне використання ножа або виделки лише викличе деяке замішання, то відхід з сім'ї жінки, яка кинула дитину і чоловіка, буде суспільством засуджений, бо при цьому страждає дитина. Навряд чи студенти позитивно оцінять дії свого однокласника-«донощика» і, швидше за все, приймуть по відношенню до нього «дієвих заходів».

Для мусульманської культури, наприклад, образою моралі буде поведінка жінки, що відкриває на людях обличчя, щиколотки і зап'ястя. Для багатьох товариств незрозумілі мовні заборони, коли не дозволяється використання нецензурних слів. У нашому суспільстві практично

неможливий канібалізм, оскільки моральна норма робить цю дію емоційно неможливою.

Люди підкоряються етичним нормам автоматично або тому, що вважають, що чинять правильно. При такій формі підпорядкування у деяких людей виникає спокуса порушити моральні норми. Тому в суспільстві виникають більш жорсткі норми, такі як закон.

Закони - це посилені і формалізовані моральні норми, що вимагають неухильного виконання.

Виконання норм, що входять до законів, забезпечується спеціально створеними для цієї мети інститутами (міліція, суд, виправні колонії). Той, хто не підкоряється узаконеним моральним нормам, зазвичай карається, ізолюється або навіть знищується.

3.3 Функції культури і основні закономірності її розвитку

Культура як соціальний феномен виконує в суспільстві ряд важливих функцій. Вони такі:

- ***люди́нотворча (гуманістична)*** - головна функція, що виражається в розвитку творчого потенціалу людини у всіх формах його життєдіяльності;
- ***гносеологічна (пізнавальна)***, тобто культура є засобом пізнання і самопізнання суспільства, соціальної групи і окремої людини;
- ***інформаційна*** - функція трансляції соціального досвіду, яка серед іншого забезпечує зв'язок часів - минулого, сьогодення і майбутнього;
- ***комунікативна*** - функція соціального спілкування, що забезпечує адекватність взаєморозуміння;
- ***ціннісно-орієнтаційна***, тобто культура задає певну систему координат, своєрідну «карту життєвих цінностей», в яких існує і на які орієнтується людина;
- ***нормативно-регулююча (управлінська)***, яка проявляється в тому, що культура виступає засобом соціального контролю за поведінкою людини;

- **інтегруюче-дезінтегруюча**, тобто культура створює у членів того чи іншого співтовариства почуття спільності, згуртованості. Але, згуртовуючи одних на основі будь-яких загальних елементів, вона протиставляє їх іншим, роз'єднує більш широкі спільноти і спільності. Отже, можуть виникати культурні конфлікти. Таким чином, культура виконує не тільки інтегруючу, а й дезінтегруючу функцію.

Культура - це динамічна система, що розвивається. Її розвиток підпорядковується певним закономірностям.

Соціологи виділяють кілька основних закономірностей в розвитку культури.

1 Залежність типу культури від природних та штучних умов життя суспільства, і її зворотний вплив на їх зміну.

2 Наступність у розвитку культури.

3 Нерівномірність розвитку культури, яка виражається у двох аспектах:

а) розквіт і занепад культури не збігається з епохами розквіту і занепаду в інших сферах суспільного життя, наприклад, в економіці;

б) самі види культури розвиваються нерівномірно (наприклад, висока художня культура і вкрай низька політична культура).

4 Особлива роль особистості, людської індивідуальності в культурному процесі.

3.4 Типи і взаємодія культур

Зарубіжні і вітчизняні соціологи пропонують, перш за все, горизонтальну і вертикальну типології культури.

Критерієм горизонтальної типології служать широта охоплення даної культури і її соціальні носії. Згідно даним критерієм, виділяються наступні типи культур:

- **цивілізаційні** - відносяться до метаспільноти, яка породила в певні періоди свого розвитку своєрідні культурні русла, або

парадигми розвитку багатьох етнічних і національних культур (наприклад, культура Дворіччя, антична культура);

- **регіональні** - відносяться до метасоціумів, різних суспільств, об'єднаним природною і територіальною близькістю умов проживання (наприклад, культура скандинавських країн, культура слов'янських народів, культура Далекого Сходу);
- **національні** - відносяться до поліетнічних країн на індустріальному і пізнішому етапах розвитку (наприклад, французька культура, українська культура);
- **групові** - відносяться до певних соціальних страт і субстрат, тобто спільнот і підспільнот в структурі суспільства (наприклад, професійна культура, міська культура, культура еліти);
- **сімейні** - відносяться до різних типів сім'ї.

Вертикальна типологія дозволяє розглянути культури з точки зору їх ієрархічної взаємодії. Відповідно, виділяються:

- **домінуюча культура;**
- **субкультура;**
- **контркультура.**

Домінуюча культура - це сукупність культурних зразків, які приймаються і розділяються всіма членами суспільства.

Зміст домінуючої культури складають загальнолюдські символи, цінності та зразки поведінки.

У той же час кожне суспільство структуроване на безліч шарів, соціальних груп, які виробляють свої власні символи, цінності та зразки поведінки, які не розділяються всіма людьми даного суспільства. Подібного роду культурні зразки називаються субкультурою.

Субкультура - це сукупність культурних зразків, тісно пов'язаних з домінуючою культурою і в той же час відрізняються від неї.

Наприклад, ми можемо говорити про молодіжні субкультури, оскільки юнацтво має свій специфічний стиль поведінки, що виражається в одязі, визначеній мові спілкування, яку дорослі не завжди розуміють.

Субкультурні відмінності у сучасному суспільстві визначаються національністю, родом занять, регіоном, статтю, віком, соціально-класовими і багатьма іншими відмінностями між людьми. Зокрема, можна відзначити субкультури іммігрантів, військових, творчої богеми, субкультуру соціальних низів, конфесійну субкультуру і т.п.

Вивчення соціологами субкультур особливо важливо, оскільки життя індивіда протікає головним чином в рамках певної субкультури.

В силу ряду обставин субкультура може культивувати зразки поведінки, несумісні з домінуючою культурою. Тоді мова йде про контркультуру.

Контркультура - це сукупність прийнятих в групі культурних зразків, які протилежні зразкам домінуючою культури і кидають їй виклик.

Зграя бандитів, наприклад, не позбавлена стандартів поведінки і моральних норм; навпаки, вона має яскраво виражені стандарти і норми, але абсолютно протилежні загальним, загальноприйнятим нормам даного суспільства. Показовий в цьому плані рух хіпі, популярний в 60-70-х рр. на заході. Хіпі проповідували культуру, у якій свідомість представлялася небажаною, статеві стриманість - непотрібною і обмежуючою свободу, патріотизм визнавався ненормальністю, прагнення до придбання матеріальних благ - негідним.

Навіть звичайна життєва практика показує, що різні культури вступають в активну взаємодію. Ця взаємодія може привести до взаємопроникнення, співіснуванню або різноманітних форм конфліктів.

Важливою проблемою взаємодії культур є оцінка людьми іншої (чужої) культури. Тут особливо виділяються два підходи:

- *етноцентризм;*
- *культурний релятивізм.*

Етноцентризм - це світогляд, який стверджує вищість однієї культури над іншими.

Відома істина свідчить, що для кожної людини земна вісь проходить через центр його рідного міста чи села. Це означає, що етноцентризм в

більшій чи меншій мірі притаманний і людям, і соціальним групам, і цілим товариствам.

Етноцентризм ставить культуру свого народу, нації в центр культурного розвитку, Робить її еталоном, оптимальною моделлю, на яку порівнюються культури інших народів і націй. В результаті, по відношенню до свого народу і культурі з'являються такі позитивні оцінки, як «обраний народ», «вища раса», «висока культура», а по відношенню до інших народів і культур - «відсталі народи», «примітивна культура», «груба культура», «варвари». Класичним прикладом етноцентризму виступає європоцентризм, а крайнім виразом - націоналізм.

Культурний релятивізм - це світогляд, яка проголошує абсолютну самотність всіх культур, а також їх рівність.

Відповідно до цієї установки будь-яка культура може бути зрозуміла тільки в її власному контексті і тільки тоді, коли вона розглядається в її цілісності.

З позиції крайнього культурного релятивізму плідний контакт між представниками різних культур неможливий, оскільки члени однієї етнічної спільноти не можуть зрозуміти мотивів і цінностей інших спільнот: вони говорять на різних «мовах», у них різні системи цінностей і символів. Одним і тим же явищам вони можуть надавати різне значення.

Розхожа теза крайнього релятивізму говорить: «Схід і Захід не зійдуться ніколи!»

Як бачимо, крайнощі обох підходів не створюють умов для плідної співпраці та взаємодії культур. Відповідно, найраціональніший шлях розвитку і сприйняття культури в суспільстві - поєднання рис і етноцентризму, і культурного релятивізму, коли індивід, відчуючи почуття гордості за культуру своєї групи або суспільства і висловлюючи віру в ті основні зразки цієї культури, в той же час здатний зрозуміти інші культури, поведінку членів інших соціальних груп, визнаючи їх право на існування.

3.5 Культурна аномія

Аналіз культури і її взаємодії з іншими сторонами людського життя буде не повним, якщо не звернутися до поняття «культурної аномії».

Термін «аномія» був введений в науковий обіг в кінці XIX століття Емілем Дюркгеймом. Сам термін грецького походження («номос» - закон, «а» - негативна приставка) і в перекладі означає «беззаконня, безнормність».

Культурна аномія означає руйнування старої системи цінностей, що веде до ослаблення соціального контролю за поведінкою людей і соціальних зв'язків між індивідами.

В епоху змін, соціокультурних криз людина переживає своєрідний культурний шок, тому що на її очах відбувається зіткнення різних ціннісних систем. Це пора, до якої застосовні слова Шекспіра: «О часи, о звичаї!» Це часи, коли старі норми і цінності перестають діяти, а нові ще не встановилися.

Аномія - це свого роду хвороба суспільства. У періоди соціокультурних криз люди відчують почуття безпорадності, тривоги, страху, невпевненості в майбутньому, їм здається, що прийшов «останній час». У такий непевний час одні люди втрачають сенс життя, оскільки знецінилася їх віра в основи суспільства, інші намагаються ловити рибку в каламутній воді кризи, треті шукають порятунку в релігіях і псевдорелігіях. Саме в такі часи з'являється маса магів, чаклунів, екстрасенсів та інших «рятівників» людства.

Аномія характерна різким ослабленням соціальних зв'язків між індивідами, малими та великими соціальними групами, а іноді і їх зникненням.

Аномія припиняється або відновленням колишньої системи цінностей, або встановленням нової шкали цінностей.

Контрольні питання

1 Що таке культура і чому її вивчають соціологи?

2 Чому матеріальна культура розглядається як результат нематеріальної культури?

3 Що таке культурні універсалії?

4 Завдяки яким факторам виникають культурні універсалії?

5 Який фактор обумовлює неповторність, оригінальність кожної з культур?

6 Які основні елементи культури виділяють соціологи?

7 Які основні функції культури?

8 Які закономірності в розвитку культури виділяють соціологи?

9 Що таке домінуюча культура, субкультура і контркультура?

10 Що таке етноцентризм і культурний релятивізм?

11 Що таке культурна аномія?

12 Чи можуть, на ваш погляд, представники однієї культури повністю зрозуміти представників інших культур?

4 СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА

4.1 Поняття соціальної структури і соціальної стратифікації суспільства

Відповідно до загальної теорії систем, будь-яка розвинена система структурована. Суспільство являє собою складну, неоднорідну соціальну систему. А це означає, що невід'ємною частиною суспільства як соціальної системи є соціальна структура.

Під соціальною структурою зазвичай розуміється стійкий, повторюваний зв'язок елементів у соціальній системі.

На відміну від соціальної системи, в соціальній структурі основна увага приділяється елементам.

Основними елементами соціальної структури суспільства виступають:

- *індивіди;*
- *соціальні спільності;*
- *соціальні інститути.*

Соціальна структура суспільства, як складне утворення, включає в себе цілий ряд підструктур:

- *соціально-класову;*
- *професійно-кваліфікаційну;*
- *соціально-етнічну;*
- *територіально-поселенську;*
- *соціально-демографічну та ін.*

1. Соціально-класова підструктура представлена класами, соціальними групами, спільнотами, соціальними верствами. Вона заснована на різних відносинах між людьми з приводу виробництва, обміну, розподілу і споживання матеріальних благ. Суспільство з давніх часів було розділене на протилежні групи людей, одна з яких - маєш - експлуатувала іншу - незаможні. Крім об'єктивних показників, що відображають стан того чи іншого класу в суспільстві, кожному класу притаманні і суб'єктивні якості - усвідомлення спільності своїх інтересів. Останнє виражається на рівні як повсякденного, так і теоретичної свідомості, тобто на рівні психології чи ідеології.

На основі суспільного поділу праці формуються не тільки класи, а й інші спільності людей. Однак відносини власності надають їм різну соціальну значимість. Якщо кожен тип класів породжується своїм, і тільки своїм типом власності, то всі інші спільності безвідносно до нього. Тому-то класи і виступають основним елементом соціальної структури, впливаючи на всі інші. До таких спільнот належать і спільності людей розумової та фізичної праці.

2. Професійно-кваліфікаційна підструктура також дозволяє оцінити цілий ряд сторін суспільства, в тому числі рівень його соціального розвитку. У той же час відмінності за формами власності з часом перестають виконувати роль основної ознаки динаміки історичного процесу.

Поділ розумової та фізичної праці став на певному етапі розвитку людства об'єктивною необхідністю, викликаним зростанням і ускладненням виробництва, а відповідно - його інтелектуалізацією. Розумова і фізична праця утворила собою соціальні спільності, що відрізняються одна від одної характером праці, рівнем кваліфікації,

об'єктом прикладання праці. На підставі цього, наприклад, вітчизняні соціологи виділяють в робочому класі три основні шари: некваліфіковані і малокваліфіковані робітники; робочі середньої кваліфікації; висококваліфіковані робітники. Серед інтелігенції зазвичай виділяють також три шари: технічних та інших фахівців з середньою спеціальною освітою; інженерів, лікарів, вчителів та інших фахівців з вищою освітою; найбільш кваліфікованих фахівців.

3. Соціально-етнічна підструктура передбачає розгляд в якості важливих джерел саморуху і саморозвитку суспільства такі етнічні спільності, як сім'я, клани, племена, нації і народи. Ці спільності називаються також кровноспорідненими.

Значимість соціально-етнічних спільнот визначається наступним. По-перше, саме етнічна спільність виробляє і передає новим поколінням національну культуру, цінності, норми, зразки поведінки. По-друге, самосвідомість етнічної спільності об'єднує людей навколо ідеї збереження і розвитку духовних і матеріальних цінностей. По-третє, інтеграція людей всередині суспільства в ім'я його процвітання надає руху внутрішні потенції людини. На національно-етнічній основі відбувається розвиток конкретних товариств, якщо вони територіально і державно збігаються з розселенням даної національно-етнічної спільності; а якщо конкретне суспільство багатонаціональне, то характер його розвитку обумовлений спрямованістю внутрішнього розвитку етнічних спільнот, які входять до нього.

У сучасному суспільстві етнічна спільність виступає як національна спільність, тобто як вищий і розвинений тип етносу.

4. Територіально-поселенська підструктура. З розвитком капіталізму стали бурхливо рости міста, в них збільшився приплив сільського населення. Розбіжність процесів урбанізації та індустріалізації викликала гострі соціальні проблеми: злочинність, безробіття, голод і т.д. Історія розвитку територіальних спільнот (міста і села) дає підставу стверджувати наступне:

- основний закон розселення проявляє себе у відповідності форм поселення способу виробництва з властивим йому типом суспільного поділу праці. Тим самим утворення і розвиток

спільнот людей міста і села детерміновано виробництвом - діяльністю суспільно організованого людини, яка реалізує свої цілі;

- відображенням соціального прогресу стає процес скорочення чисельності сільськогосподарського населення. Наростання інтенсивності сільськогосподарського виробництва з розвитком продуктивних сил призводить до надлишку аграрного населення, викликаючи його закономірну міграцію в міста;
- ліквідується закріплення індивіда за певним поселенням як безпосереднім середовищем його життєдіяльності. Еволюція життя скасовує постійне місце проживання, властиве колишнім часам.

5. Соціально-демографічна підструктура підрозділяється на певні соціальні групи, спільності в залежності від таких критеріїв, як стать, вік, сімейний стан.

Оптимальна структура за статевою ознакою передбачає рівний розподіл чоловіків і жінок у суспільстві.

Тип вікової структури населення можна встановити по співвідношенню таких груп: 1) діти і підлітки до 16 років; 2) молоді люди від 16 до 30 років; 3) люди середнього віку від 30 до 55 років; 4) люди 55 років і старше.

Прогресивною називають таку структуру, де частка дітей більше, ніж частка останньої вікової групи. На жаль, в Україні переважає протилежна тенденція.

Що стосується сімейного стану, то тут розрізняють, по-перше, приналежність людини до родини і, по-друге, соціальну роль, яка в ній виконується.

Таким чином, об'єктом аналізу соціально-демографічної підструктури суспільства є кількісний і якісний склад населення, що виражається в його чисельності та темпах зростання, кількість і склад сімей, структурі населення за статтю, віком, станом здоров'я.

Соціальна структура є виразом неоднорідності суспільства, його соціального розшарування. Соціальне розшарування може бути як

горизонтальним, так і вертикальним. Тому соціальна структура суспільства має свій горизонтальний і вертикальний зріз.

Різні соціальні групи, об'єднання, організації, інститути розташовуються по горизонталі, оскільки з формальної точки зору вони, як складові елементи системи, рівноправні і відрізняються один від одного тільки тим, що виконують у суспільстві різні функції.

Але вся справа в тому, що у суспільстві, реальному житті величезну роль грає нерівність. Хтось освічений, а хтось ні; хтось багатий, а хтось бідний; хтось фізично здоровий, а хтось хворий; хтось керує людьми, а хтось підпорядковується. Це нерівність є основою для вертикального ієрархічного розшарування суспільства, тобто для соціальної стратифікації.

Соціальна стратифікація - це сукупність розташованих у вертикальному ієрархічному порядку соціальних утворень (груп, класів, каст, станів і т.п.).

Сам термін «стратифікація» прийшов в соціологію з геології, в якій його використовують для опису того, як розташовуються пласти порід. Цей термін походить від латинського мови і утворений від двох слів: «stratum» - шар і «facies» - роблю. Страта в геології - це шар землі, який складається з однорідних елементів. Саме цей аспект даного поняття і був запозичений соціологією: страта в соціології також включає людей, більш-менш схожих за певними параметрами.

Таким чином, соціальна стратифікація є диференціювання, ранжування індивідів, соціальних спільнот, інститутів відповідно до займаним ними місцем в даній соціальній системі.

Серед сучасних теорій стратифікації, прийнятих в західній соціології, найбільш відомої вважається модель Уотсона. Створена на основі проведених в 30-х рр. XX століття в США соціологічних досліджень, ця модель була в подальшому в тій чи іншій мірі сприйнята багатьма аналітиками. Її суть полягає в більшій диференціації суспільства на страти, ніж в класичній - трирівневої моделі (тобто поділ на вищий, середній і нижчий класи). Це дає велику інваріантність стратифікаційного аналізу суспільства, а значить, більш повне розуміння його рис і особливостей. Сама модель має наступний вигляд.

- 1 **Вищий - вищий клас** складають представники впливових і багатих, знатних династій, що володіють досить значними ресурсами влади, багатства і престижу в масштабах держави.
- 2 **Нижчий - вищий клас** складають багаті люди, але, як правило, не вихідці зі знатних аристократичних кіл. Це - банкіри, відомі політики, власники великих фірм, які досягли вищих статусів в ході конкурентної боротьби або завдяки різним якостям.
- 3 **Вищий - середній клас** включає в себе в першу чергу заможну інтелігенцію: великих юристів, лікарів, видатних спортсменів, наукову еліту, а також успішних бізнесменів, найманих керуючих фірмами і т.п.
- 4 **Нижчий - середній клас** складають наймані працівники, так звані «білі комірці» - інженери, середні і дрібні чиновники, викладачі, науковці, керівники підрозділів на підприємствах, висококваліфіковані робітники. В даний час цей клас в розвинених західних країнах найбільш численний, його питома вага становить в середньому 60 - 80%. З ним або з «середнім класом» зв'язується соціальна і політична стабільність в суспільстві.
- 5 **Вищий - нижчий клас** складають в основному наймані робітники, які створюють додаткову вартість в даному суспільстві (так звані «сині комірці»). Цей клас протягом усього часу свого існування бореться за поліпшення умов життя.
- 6 **Нижчий - нижчий клас** складають різного роду люмпени: бродяги, жебраки, кримінальні елементи, безробітні, бездомні, іноземні робітники та інші представники маргінальних груп населення.

Як стверджують соціологи, існує чотири основних параметри, за якими в сучасному суспільстві визначається об'єктивний стан людини у стратифікаційній системі:

- *дохід;*
- *освіта;*
- *влада;*
- *престиж.*

Як бачимо, соціальна структура суспільства - це дуже складне утворення, в якому кожна людина займає свою певну позицію. Те місце (положення), яке людина займає у соціальній структурі суспільства, отримало в соціології назва соціальний статус. З огляду на, що соціальна структура суспільства неоднорідна і включає в себе як горизонтальні, так і вертикальні підструктури, то людина, займаючи в них своє місце, відповідно, має і кілька соціальних статусів.

4.2 Соціальна мобільність та маргінальність

Соціальна структура суспільства практично ніколи не залишається незмінною. Ці зміни у соціальній системі пов'язані з таким явищем, як соціальна мобільність.

Соціальною мобільністю називають переміщення людини або соціальної спільноти з однієї позиції в соціальній структурі на іншу.

Існують два основних типи соціальної мобільності:

- *горизонтальна;*
- *вертикальна.*

Під горизонтальною соціальною мобільністю мається на увазі перехід індивіда або соціального об'єкта з однієї соціальної групи в іншу, розташовану на одному і тому ж рівні. Наприклад, перехід з однієї релігійної групи в іншу, з одного громадянства - в інше, з однієї сім'ї - в іншу, з однієї фабрики - на іншу, зберігаючи при цьому свій професійний статус.

Різновидом горизонтальної мобільності служить географічна мобільність. Вона має на увазі не зміна статусу або групи, а переміщення з одного місця в інше при збереженні колишнього статусу. Прикладом виступає міжнародний і міжрегіональний туризм, переїзд з міста в село і назад, різного роду відрядження, релігійне паломництво і т.д.

Якщо до зміни місця додається зміна статусу, то географічна мобільність перетворюється в міграцію. Якщо сільський житель приїхав в місто, щоб відвідати родичів, то це географічна мобільність. Якщо ж він переселився в місто на постійне місце проживання і знайшов тут роботу, то це вже міграція. Він змінив професію.

Під вертикальною соціальною мобільністю мається на увазі переміщення індивіда чи соціального об'єкта з одного соціального шару в інший. Залежно від напрямку переміщень існує два типи вертикальної мобільності:

- *висхідна (соціальний підйом);*
- *спадна (соціальний спуск).*

Соціальна мобільність може бути:

- *добровільною* (наприклад, отримання нової посади внаслідок підвищення рівня кваліфікації);
- *вимушеною* (наприклад, банкрутство підприємства, падіння престижу будь-якої професії і ін.).

На соціальну мобільність населення впливають безліч обставин:

- процес індустріалізації і перехід до нового, постіндустріального типу суспільства;
- зміна умов життя в місті або селі;
- отримання людьми нових професій;
- зміна виду діяльності (наприклад, підприємець йде в політику);
- зміна громадської думки щодо престижності тих чи інших професій;
- революційні перевороти у суспільстві і т.д.

Поняття соціальної мобільності в соціології доповнюється поняттям «маргінальність».

Маргінальність - це термін, за допомогою якого в соціології позначають перехідний, структурно невизначений статус того чи іншого індивіда або соціальної групи.

Відповідно, кажуть про маргіналів, тобто людей, які з якихось причин не примикають або не можуть прилучитися до того чи іншого прошарку суспільства, що зазвичай пов'язано з хворобливими психологічними переживаннями. Зазвичай стан маргінальності не є тривалим, хоча існують вимушені або свідомі маргінали (бомжі, алкоголіки, наркомани, різного роду радикали і т.д.), які знаходяться в ньому довгий час. Будь-яка людина, що переходить з одного шару в інший, на якийсь момент обов'язково стає маргіналом. Зокрема, студент, який

отримав диплом про вищу освіту і не відразу влаштувався на роботу, закономірно виявляється в стані маргінальності.

Контрольні питання

- 1 Що розуміється під соціальною структурою суспільства?
- 2 Які основні елементи соціальної структури?
- 3 Які підструктури включає в себе соціальна структура суспільства?
- 4 Які зрізи має соціальна структура суспільства?
- 5 Що таке соціальна стратифікація, і що лежить в її основі?
- 6 Що означає термін «страта» в соціології?
- 7 У чому суть стратифікаційної моделі Уотсона?
- 8 Які основні параметри, за якими в сучасному суспільстві визначається об'єктивний стан людини в стратифікаційній системі?
- 9 Що таке соціальна мобільність, і яких типів вона буває?
- 10 Які чинники впливають на соціальну мобільність?
- 11 Що таке маргінальність?
- 12 Як ви думаєте, які зміни відбудуться в соціальній структурі українського суспільства у найближчі роки?

5 ОСОБИСТІСТЬ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

5.1 Особистість з точки зору соціології. Типи особистості.

Як вже зазначалося раніше, людина, індивід є одним з основних елементів соціальної структури суспільства. Весь суспільний організм зітканий із цих живих людей з їх взаємозв'язками і взаємовідносинами. І, звичайно, людина, а точніше, особистість, не може не виявитися в сфері інтересів соціології.

Для початку спробуємо стати на позицію маленької дитини, яка нещодавно з'явилася на світ і поки що нічого в цьому житті не розуміє. А їй рано чи пізно доведеться зіткнутися з умовностями.

Наприклад, вона починає помічати, що в цьому світі не все можна, навіть якщо цього дуже хочеться. І як часто на її спочатку безсловесні, а

потім і на ледь сформульовані вимоги їй доводиться чути таке неприємне і приkre - «НЕ МОЖНА»! А на всі її запитання, чому, мовляв, «не можна», їй просто і переконливо відповідають: «Не можна, і все».

Власне кажучи, саме це і вивчає соціологія, коли мова йде про особистості. Адже це «не можна» - це те, через що проходить кожен, і те, що робить його людиною. Звичайно, питання не тільки в забороні; просто заборона - це окреме питання умовностей, які нас оточують. І багато людей навіть уявити собі не можуть, наскільки цих умовностей багато. Просто тому, що ніколи про це не замислюються, та й важко їм уявити, що може бути якимось по-іншому. Часто «по-іншому» означає «неправильно».

Отже, Дитя народилося, і йому належить нелегкий шлях входження в цей складний кризовий суспільство. Воно повинно стати особистістю.

Перш за все, спробуємо розібратися з поняттями, які часто ототожнюють: «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість».

Людина - це родове поняття, що відрізняє розумну істоту від всіх інших істот.

Індивід розуміється як окрема, конкретна людина, як одиничний представник людського роду і його «першопочаток».

Індивідуальність можна визначити як сукупність рис, що відрізняють одного індивіда від іншого.

Складніша справа з поняттям «особистість». Філософія, психологія, історія по-своєму тлумачать цей термін. Дає своє уявлення про особистість і соціологія.

Особистість - це особливий об'єкт соціології, тому що соціологію не цікавить людина як сукупність фізичних, біологічних, психологічних та інших якостей. У людини є певний аспект, аспект соціальний, і соціологія вивчає саме його, в принципі, відволікаючись від всіх інших.

Звичайно, не треба думати, ніби соціологія не враховує, що людина, наприклад, хоче їсти. Просто для неї - це не головне. А ось як поїсти - наприклад, смачно і «багато» - для соціології дуже важливо. Тому що тут мова йде не просто про фізіологічне задоволення організму в їжі, а в силу вступає те, що в народі називають «понтом», тобто бажання, щоб інші знали про те, як смачно і багато людина харчується. Смак, до речі, теж явище соціальне. По-перше, він виховується, а по-друге, в різних

суспільствах не одне і те ж їдять (можна їсти і жаб, і тарганів, і дощових черв'яків).

Отже, що ж таке особистість з точки зору соціології?

Особистість - це відносно стійка і цілісна система соціальних якостей, що характеризують даного індивіда, придбаних ним у процесі взаємодії з іншими людьми і є продуктом суспільного розвитку.

Як бачимо, в соціології поняття «особистість» характеризує людину як носія соціальних якостей і властивостей в їх певному поєднанні.

Для соціолога особистістю є будь-який індивід, здатний здійснювати соціально значиму діяльність. І тут не важливі ніякі моральні критерії. Навіть тупа, аморальна істота в соціологічному плані є особистість, якщо вона здатна підмітати вулиці або строчити доноси після роботи. Для соціолога навіть небезпечний злочинець - особистість.

Розберемося, що входить до реєстру найбільш значущих соціальних якостей особистості.

- **самосвідомість** (тобто усвідомлення самого себе як «Я», що протистоїть «іншим» і разом з тим нерозривно пов'язаного з ними).
- **Самооцінка.**
- **Активність** (тобто здатність здійснювати соціально значущі дії).
- **Інтереси.**
- **Спрямованість.**
- **Переконання.**
- **Установка** (тобто така соціальна характеристика особистості, яка виражає її готовність до соціальної активності і дій, спрямованих на досягнення поставленої мети в певній сфері діяльності. Наприклад, установка Наполеона - завойовницькі походи).
- **Ціннісні орієнтації.**
- **Ідентичність** (тобто самоототожнення індивіда з іншими людьми, соціальною чи спільністю ідеалом. Наприклад: я - українець, я - студент, я - православний).
- **Соціальний статус.**

- **Соціальна роль.**

У сучасній соціології найбільш широке поширення одержало розподіл особистостей на типи в залежності від їх ціннісних орієнтацій.

1. Традиціоналісти. Вони орієнтовані в основному на цінності обов'язку, порядку, дисципліни, законослухняності, а виразність таких якостей, як прагнення до самореалізації, самостійність у цього типу особистості дуже низька.

2. Ідеалісти. У них, навпаки, сильно виражене критичне ставлення до традиційних норм, незалежність і зневага авторитетами, установки на саморозвиток у що б то не стало.

3. Фрустрований тип. Для цього типу характерна низька самооцінка, пригнічене самопочуття, відчуття себе викинутим з потоку життя.

4. Реалісти. Вони поєднують у собі прагнення до самореалізації з розвиненим почуттям обов'язку і відповідальності, здоровий скептицизм з самодисципліною і самоконтролем.

5. Гедоністичні матеріалісти. Вони орієнтовані в першу чергу на отримання задоволень «тут і зараз», і ця гонитва за «насолами життя» набуває, перш за все, форму задоволення споживчих бажань.

Залежно від своєрідності прояви соціальних якостей індивіда соціологи розрізняють ще два типи особистості:

- **модальний;**
- **базисний.**

Модальний тип - це тип особистості, який найбільш часто зустрічається (реально переважає в суспільстві), що втілює в собі середні загальноприйняті риси, властиві певній культурі, домінуючій в даному суспільстві. Модальну особистість мають на увазі тоді, коли, наприклад, говорять про «типового» американця, українця або японця.

Базисний тип - такий тип особистості, який є нормативним (найбільш відповідним) для даного типу культури чи соціального шару. Наприклад, базисними рисами «справжнього інтелігента» є духовна розвиненість, совісність, багатство емоційної сфери, високий професіоналізм, ерудиція. Базисні риси «нового росіянина» - підприємливість, чіпкість, наполегливість, не надто високий моральний і інтелектуальний рівень, меркантильність.

5.2 Соціалізація особистості і девіантна поведінка

У соціологічному плані людина починається як особистість у той момент, коли вона знаходить здатність до виконання соціально значимої діяльності - хоча б однієї соціальної ролі. З оволодінням першої соціальною роллю людина починається як особистість, а з набуттям повної матеріальної незалежності від батьків чи інших осіб вона в основному стає особистістю. Поки студент - утриманець у батьків, він ще не відбувся як особистість (в соціологічному плані). Властивості особистості він набуває, коли починає жити за рахунок власної праці. Тому можна сказати і так: особистість є дорослість, особистість є доросла людина.

Однак повернемося до нашого новонародженого героя, оскільки соціологія має до нього особливий інтерес. Як лялечці належить перетворитися на метелика, так і дитина повинна стати особистістю.

Властивості особистості дитина знаходить в процесі соціалізації.

Соціалізація - це процес засвоєння людиною норм і цінностей того суспільства, до якого він належить.

Якщо виходити з відомого твердження, згідно з яким людиною народжуються, а особистістю стають, то процес соціалізації за своїм змістом є процес соціального становлення та розвитку особистості, який починається з народженням індивіда і триває все його життя.

Соціалізація - складний процес, в якому соціологи виділяють різні види, періоди, стадії і форми протікання.

Перш за все, соціологи виділяють два види соціалізації:

- *первинну;*
- *вторинну.*

Первинна соціалізація охоплює період дитинства, вторинна - решту життя людини. Первинна соціалізація надає найбільш сильний вплив на становлення особистості, а вторинна соціалізація ніби накладається на те, що було придбано при первинній соціалізації. Дійсно, від того, наскільки плавно і безконфліктно здійснювалася первинна соціалізація, багато в чому залежить, наскільки комфортно відчуватиме себе людина у дорослому житті.

У вітчизняній соціології виділяють також три періоди і чотири стадії соціалізації.

Три періоди соціалізації такі:

- *дотрудовий;*
- *трудовий;*
- *післятрудовий.*

Чотири стадії соціалізації - це:

- *рання* (від народження до вступу до школи);
- *навчання* (від школи до закінчення очних форм навчання);
- *соціальна зрілість* (основна, що охоплює період активної трудової і суспільно-політичної діяльності);
- *завершення життєвого циклу* (після відходу від офіційної трудової діяльності).

Поділ на певні періоди і стадії дозволяє вивчати специфіку та особливості соціалізації дитини, молоді, людей зрілого та пенсійного віку.

У процесі соціалізації дуже важливу роль відіграють агенти соціалізації.

Агентами соціалізації називають будь-яких суб'єктів соціальної сфери, які роблять значущий вплив на цей процес. Агентами соціалізації можуть виступати як окремі люди, так і різні інститути та організації.

На думку соціологів, найбільш значущими агентами соціалізації виступають: сім'я (як основний агент), ясла, дитячий сад, школа, ВНЗ, трудовий колектив, армія, засоби масової інформації, громадські та культурні організації, родичі, кохана людина, окремі впливові особи і т.д.

Соціалізація має дві основні форми, вибір між якими багато в чому залежить від біологічних і психологічних особливостей людини:

- ***адаптація*** (тобто пасивне пристосування до середовища, в результаті якого особистість діє відповідно до її вимог, норм і цінностей);
- ***інтеграція*** (тобто активна взаємодія особистості з середовищем, в результаті якого не тільки середовище впливає на особистість, а й особистість змінює середу).

Відзначимо також, що безпосередньою функцією соціалізації є формування особистості, здатної до співіснування з іншими людьми і такої, яка в цілому відповідає очікуванням суспільства.

Американський соціолог Роберт Мертон виділив п'ять форм поведінки людей, які тісно пов'язані з соціалізацією і ґрунтуються на ставленні людей до цілей і засобів їх досягнення, прийнятими в даному суспільстві.

1 конформіст - приймає і цілі, і засоби, схвалювані в суспільстві, є лояльним членом суспільства. Цей тип досить зручний для суспільства, але може привести до його застою.

2 новатор - намагається досягти схвалюваних суспільством цілей іншими засобами, включаючи не тільки прогресивні, але і незаконні, навіть кримінальні.

3 ритуалист - приймає засоби, які абсолютизує, але цілі, до яких він повинен прагнути з допомогою цих засобів, ігнорує або забуває. Ритуали, церемонії і правила для нього є основою поведінки. Цей тип часто зустрічається серед бюрократії.

4 ізольований тип - ігнорує і цілі, і засоби, що пропонуються суспільством. До цієї категорії можна віднести алкоголіків, наркоманів, бродяг, бомжів тощо

5 бунтівник - теж відмовляється від загальноприйнятих цілей і засобів, але бажає створити нову систему норм і цінностей і нові засоби для їх досягнення.

Життєвий досвід показує, що в процесі соціалізації спостерігаються іноді і збої, і невдачі. Проявом недоліків соціалізації є девіантна поведінка.

Девіантна поведінка - поведінка індивіда або групи, що не відповідає загальноприйнятим нормам, у результаті чого ці норми ними порушуються.

Девіація надзвичайно багатоліка. До її різноманітних проявів відносяться і алкоголізм, і наркоманія, і проституція, і рекет, і корупція, і зрада Батьківщині, і вбивство, і самогубство, і тероризм, і багато іншого.

Особливо відзначимо, що девіантність відносна в часі і просторі. Що у одного товариства «норма», то в іншого може бути «відхиленням». Наведемо деякі приклади.

- Стародавні спартанці скидали зі скелі калік немовлят, а в Афінах це не практикувалося.
- У деяких примітивних племенах канібалізм є нормою, тоді як європейця він приводить в жах.
- У Голландії проституція узаконена, а в інших країнах на неї накладено заборону.
- У 60-70-ті роки в СРСР суспільство активно боролось з довгим волоссям у чоловіків, а сьогодні це - норма.
- Ще недавно гомосексуалізм засуджувався і карався за законом. Сьогодні ця норма скасована. А в Європі гомосексуалісти навіть можуть вступати в шлюб.
- У ХІХ столітті навряд чи світська дама дозволила б собі з'явитися на вулиці у міні-спідниці. Кого сьогодні цим здивуєш?

В цілому девіантність прийнято оцінювати негативно. У більшості випадків це вірно, хоча іноді девіантність отримує і позитивну оцінку. Геній - теж девіант, але девіант добра, а не зла. Герой - це теж девіант, але позитивний. Позитивним девіантам іноді доводиться «несолодко». Їх вважають «не від світу цього», «білими воронами» або божевільними (як, наприклад, іспанського художника Гойю).

5.3 Соціальні статуси і соціальні ролі.

У процесі соціалізації людина досягає певного положення в суспільстві, займає певну нішу в його соціальній структурі. Мова йде про соціальний статус.

Соціальний статус - це положення, займане людиною в суспільстві і пов'язане з певними правами і обов'язками.

Тут важливі два моменти:

- 1 У статусі фіксується той набір конкретних функцій, який повинна виконувати людина у соціальній групі або суспільстві (лікар, наприклад, повинен лікувати, викладач - вчити, президент - управляти державою, батько - виховувати дитину).

2 Соціальний статус також характеризує, які права, обов'язки, привілеї, повноваження закріплюються за тими, хто виконує ту чи іншу функцію.

Однак людина включена не в один соціальний зв'язок, а в безліч. Він є агентом багатьох соціальних структур суспільства і займає в них різні позиції (тобто статуси), виконує у суспільстві різні функції. Так, наприклад, професор одночасно може бути чоловіком, батьком, членом якої-небудь партії, депутатом місцевих рад і т.д.

Оскільки кожна людини характеризує не один, а кілька статусів, Роберт Мертон ввів в соціологію поняття «статусний набір».

Статусний набір - це сукупність всіх статусів даної людини.

У цій сукупності найчастіше виділяють ключовий, головний або інтегральний статус, характерний для даного індивіда. Найчастіше головний статус обумовлений посадою (професією) людини, але іноді це може бути расова приналежність (наприклад, дискримінація негрів в окремих країнах) або приналежність до королівського дому (як, наприклад, в Англії або Японії).

У соціології всі соціальні статуси ділять на два види:

- *запропоновані;*
- *придбані.*

Запропонований статус - це статус, який людина набуває за фактом народження (стать, національність, раса, соціальне становище сім'ї, місце народження, спадкове звання дворянина і т.п.).

Досягнутий статус - визначається зусиллями самої людини, його талантами, цілеспрямованістю або виявляється наслідком успіху і везіння (учений, президент, мільйонер, який виграв у лотерею).

Від соціального статусу слід відрізняти особистий статус людини. Особистий статус вказує на становище людини в малій групі і визначається індивідуальними якостями особистості. Залежно від цих якостей людина набуває статусу лідера, «хорошого хлопця», аутсайдера, «білої ворони», «паршивої вівці» і т.д. Інакше кажучи, соціальний статус важливий для незнайомих людей, а особистий - для знайомих.

У процесі соціальної взаємодії може виявитися розбіжність статусів, або статусний конфлікт. Він виникає, як правило, в двох випадках:

- коли індивід займає високу статусну позицію в одній соціальній групі і низьку - в іншій (наприклад, доцент володіє високим професійним статусом, але він - поганий чоловік і посередній гравець в шахи);

- коли права і обов'язки одного статусу суперечать правам та обов'язкам іншого статусу або заважають їх виконанню (той же доцент може виявитися хабарником).

Соціальний статус визначає конкретне місце, яке займає індивід у даній соціальній системі. Знаючи соціальний статус даної людини, його соціальні функції, люди очікують від нього, що він буде володіти певним набором якостей і здійснювати певний набір дій, які необхідні для виконання його функцій. Тобто люди очікують від статусної особи виконання відповідної соціальної ролі.

Соціальна роль - це поведінка, очікувана від того, хто має певний статус.

Соціальну роль можна розглядати як статус в русі, статус в його реальному здійсненні. Наприклад, якщо абітурієнт отримав статус студента, то суспільство очікує від нього відповідної поведінки, або виконання соціальної ролі студента: відвідування занять, виконання домашніх завдань і курсових проектів, своєчасної здачі заліків та іспитів, прояву творчих здібностей, коректного ставлення до друзів і викладачам і т. д.

У свою чергу, соціальна роль розпадається на:

- **рольові очікування** (те, чого чекають від носія ролі навколишні);
- **рольова поведінка** (тобто конкретні дії, які робить людина).

В цілому, рольові очікування допускають деяку свободу в рольовій поведінці, інакше все люди перетворилися б у роботів. Наприклад, викладач повинен якісно навчати (це рольове очікування), але сам викладач може бути суворим або м'яким, практикувати традиційні або нетрадиційні форми проведення занять і т. д.

Однак практика показує, що дуже часто рольові очікування не збігаються з рольовою поведінкою. Наприклад, ставши батьком, людина не виконує роль батька, кинувши сім'ю. Тоді суспільство створює систему соціального контролю, важливою частиною якої є сукупність санкцій - покарань за відхилення від рольових очікувань. Зокрема, це може бути

переобрання депутата, відрахування студента з вузу, відсторонення від посади недбайливого співробітника, громадський осуд і т.п.

Оскільки людина має в суспільстві безліч статусів, з яких випливає безліч соціальних ролей, то можна сказати, що людина володіє відповідним рольовим набором.

Люди по-різному ототожнюють себе зі своїми статусами та відповідними їм ролями. Іноді вони буквально зливаються зі своєю роллю і автоматично переносять стереотип своєї поведінки з одного статусу в інший. Так, жінка, яка займає посаду начальника на роботі, приходячи додому, продовжує спілкуватися начальницьким тоном з чоловіком та іншими близькими.

Максимальне злиття індивіда з роллю називається рольовою ідентифікацією.

Оскільки людині доводиться протягом життя виконувати безліч ролей, ролі можуть вступати в протиріччя між собою, і виникає рольовий конфлікт. Наприклад, роль студентки може вступити в конфлікт з роллю молодої матері; роль вірного друга може вступити в конфлікт з роллю чесного учня, який повинен зізнатися вчителю, хто розбив скло. У подібних випадках людина може пережити важку рольову драму.

Можливі й виходи з рольових конфліктів:

- можна відмовитися від однієї з ролей зовсім;
- можна визнати пріоритет будь-якої з ролей і діяти у відповідності з нею;
- можна раціоналізувати ту чи іншу роль.

Контрольні питання

1 Який зміст понять «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість»?

2 Які найбільш значущі соціальні якості особистості?

3 Які типи особистостей в залежності від їх ціннісних орієнтацій виділяються в соціології?

4 Що таке модальний і базисний типи особистості?

5 Що таке соціалізація?

- 6 Які види соціалізації виділяють в соціології?
- 7 Які три періоди соціалізації?
- 8 Які чотири стадії соціалізації?
- 9 Хто такі агенти соціалізації, і яку роль вони відіграють у цьому процесі?
- 10 Які основні форми соціалізації?
- 11 Що таке девіантна поведінка?
- 12 Чи є девіантність абсолютною в часі і просторі?
- 13 Що таке соціальний статус?
- 14 Які два основних види соціальних статусів?
- 15 Чи тотожні поняття «особистий статус» і «соціальний статус»?
- 16 Що таке соціальна роль?
- 17 Чи допускають рольові очікування деяку свободу в рольовій поведінці?
- 18 Що таке рольова ідентифікація?
- 19 Що таке рольової конфлікт, і які шляхи її розв'язання?
- 20 Подумайте, яким статусним набором володієте ви особисто?

6 СОЦІАЛЬНІ СПІЛЬНОТИ

6.1 Поняття соціальної спільноти

Найважливішим елементом соціальної структури суспільства є соціальні спільноти.

Соціальна спільнота - це будь-яка сукупність людей, яка володіє загальними ознаками.

Не важливо, якого роду це ознаки, адже це може бути що завгодно: і наявність загальних цілей, і проживання на одній території, і наявність загальних якостей (стать, вік, захоплення). Головне для соціолога - в тому, як проявляються ці загальні ознаки і в яких причинних зв'язках вони беруть участь. Адже навіть наявність однієї загальної ознаки у людей, які ніколи один одного не бачили, дозволяє припустити, що між ними є щось спільне, наприклад, в поведінці, цінностях або переконаннях. А що

говорити про людей, які змушені перебувати поруч якщо не постійно, то значну частину часу.

Соціальні спільноти відрізняються величезною різноманітністю конкретно-історичних і ситуативно-зумовлених видів і форм. Так, за кількісним складом вони варіюються від двох взаємодіючих людей (діад) до численних міжнародних політичних і економічних рухів. За тривалістю існування - від триваючих протягом декількох хвилин і годин (аудиторія кінозалу) до ти, що живуть століття (етноси, нації). За щільністю зв'язку між індивідами - від тісно згуртованих колективів і організацій до вельми розпливчастих, аморфних утворень (вболівальники спортивних команд) і т.д.

В принципі, можна виділити три основні форми соціальних спільнот:

- *соціальна група;*
- *квазігрупа;*
- *організація.*

6.2 Соціальна група як одна з форм соціальних спільнот

Соціальна група - відносно стабільна сукупність людей, пов'язаних спільними відносинами, діяльністю, її мотивацією і нормами.

Можна сказати, що соціальна група - це сполучна ланка між окремою людиною і суспільством в цілому. Але група - це ще і те середовище, в якому виникають і розвиваються колективні процеси.

Суспільство і окремий індивід живуть за законами групи. Соціологи стверджують, що такі властивості особистості, як спрямованість інтересів, характер, мова, мислення і самоконтроль, формуються в результаті групової діяльності і спілкування. У групі формуються норми і правила, звичаї і традиції, ритуали і церемонії. Іншими словами, закладаються основи соціального життя. Людина потребує групи і залежить від неї.

У сучасній соціології представлено безліч класифікацій соціальних груп, виходячи з різних критеріїв. Зупинимося на найбільш поширених з них.

1 Малі, середні та великі групи

Такий поділ вважається найбільш важливим в соціології.

До малих груп відносяться сім'я, група друзів, спортивна команда, пара закоханих і т.д. Для малих груп характерно те, що їх члени знаходяться в безпосередньому контакті один з одним, мають спільні цілі та інтереси. Нижня межа для малої групи - 2 людини; верхня - не перевищує 7 осіб. Якщо ця межа перевищується, то група розпадається на підгрупи («фракції»).

Середні групи - це відносно стійкі групи людей, також мають спільні цілі та інтереси, пов'язані однією діяльністю, але в той же час не перебувають між собою в тісному контакті. Наприклад, трудовий колектив, сукупність жителів двору, вулиці, району, населеного пункту, віруючих одного приходу і т.д.

Великі групи - це сукупність людей, яких об'єднує, як правило, одна соціально значима ознака. До таких належать: нації, релігійні, професійні та статеві-вікові групи, раси, класи, політичні партії, громадські рухи тощо.

2 Первинні та вторинні групи.

Первинні - це контактні групи, коли взаємодія відбувається безпосередньо, «обличчям до обличчя». У цьому випадку учасники об'єднані емоційної близькістю. Первинні групи характеризуються взаємодією і взаємною підтримкою (наприклад, сім'я, компанія друзів, вузьке коло колег на роботі). Первинна група, по суті, збігається з малою групою.

Вторинні групи характеризуються безособистісною взаємодією суб'єктів, яка обумовлена офіційними організаційними відносинами. Значимість суб'єктів вторинних груп визначається не їх індивідуальними властивостями, а вмінням виконувати ті чи інші функції. Люди входять у вторинні групи на основі бажання отримати будь-які економічні, політичні або інші вигоди і переваги. До вторинних груп, зокрема, відносяться виробничі організації, профспілки, політичні партії і т.д.

3 Формальні і неформальні групи

Формальна група існує для того, щоб забезпечити виконання офіційних завдань (проектна організація, охорона правопорядку, перепис населення, експлуатація житлово-комунального комплексу та ін.). Якщо з цієї структури випадає будь-якої індивід, то місце, що звільнилося місце

займає інший. Соціальні зв'язки в такій групі знеособлені. У формальних групах важливі не стільки індивідуальні якості, скільки здатність виконувати певні функції.

Неформальні групи складаються стихійно і не мають правових регламентуючих актів (типу посадових інструкцій); їх скріплення здійснюється головним чином за рахунок авторитету, а також фігури лідера. Відносини всередині неформальної групи регулюються внутрішніми факторами. Подібна група формується в основному за рахунок прагнення окремих людей до контакту. Між членами неформальної групи природним чином встановлюються емоційні відносини, засновані на любові, дружбі, прихильності, довірі.

4 Інтерактивні та номінальні групи

Інтерактивними називаються такі групи, члени яких взаємодіють безпосередньо і беруть участь в колективному прийнятті рішень (студентська група, дискусійний клуб, група друзів, державна екзаменаційна комісія і т.д.).

Номінальною вважається група, в якій кожен з членів діє відносно незалежно від інших. Для них більш характерна опосередкована взаємодія. Звичайно, це не означає, що вони не координують свої думки і способи поведінки. Однак це здійснюється час від часу. Як приклад можна привести великі соціальні групи на кшталт національних спільнот. Члени таких груп живуть своїм власним життям; питання ж про узгодження поведінки або думки виникає лише в рідкісних випадках, коли з'являються проблеми, що зачіпають інтереси всіх членів даної групи.

5 Гетерогенні і гомогенні групи

Гетерогенні групи - це різнорідні групи. Їх суб'єкти розрізняються за віком, статтю, кваліфікації, досвіду та ін. (наприклад, великий трудовий колектив).

Гомогенні групи - це однорідні групи (наприклад, молодіжна група, футбольна команда і т.д.).

6 Реальні і умовні групи

Реальні групи виділяються за будь-якою ознакою, реально існуючою в дійсності і усвідомлюваною самими носіями даної ознаки. Так, реальною ознакою може служити рівень доходу, вік, стать, сексуальна орієнтація тощо

Умовні групи - це групи, які виділяються, як правило, для цілей соціологічних досліджень на підставі випадкових ознак, які не мають особливої соціальної значущості. Наприклад, умовною групою буде вся сукупність матерів-одиначок; вся сукупність людей, які вміють користуватися комп'ютером; вся сукупність пасажирів громадського транспорту, вся сукупність передплатників будь-якої газети і т.п. Як правило, приналежність до такої групи не усвідомлюється її членами і вкрай рідко може стати основою для консолідації, тобто виникнення тісних внутрішніх зв'язків.

7 Референтна група

Референтною вважається група, яка в силу авторитету для індивіда здатна справити на нього глибоке враження. Іншими словами, цю групу можна назвати еталонною. Індивід може прагнути стати членом цієї групи, і його активність зазвичай спрямована на те, щоб бути більш схожим на її представника. В остаточному підсумку, індивід прагне зайняти в такій групі гідне місце.

Кожна людина входить не в одну, а в кілька референтних груп. Буває, вона орієнтується на цінності і норми однієї групи, а в іншій ситуації - на цінності і норми іншої.

Наприклад, студент, серйозно захоплюється спортом, періодично орієнтується то на студентську групу, в якій навчається, то на спортивну команду, до якої входить. Іноді референтність деяких двох різних за своїми нормам і традиціям груп для однієї і тієї ж особи може привести її в стан маргінальності. Такий стан, зокрема, може виникнути у студента, який став вживати наркотики у дворовій компанії.

6.3 Квazăгрупа як одна з форм соціальних спільнот.

В реальності ми стикаємося з такими спільнотами людей, які не можуть бути визнані соціальними групами у повному сенсі цього слова, хоча і є реальними, чітко відмежовані від інших сукупностей людей спільнотами. Такі спільноті отримали в соціології назва квазігруп.

Квazăгрупи - це сукупності людей, які не характеризуються стійкістю зв'язків між їх членами, а, отже, не мають загальних норм, цінностей і традицій.

Квазігрупи мають такі відмінні риси:

- *спонтанність освіти;*
- *нестійкість взаємозв'язків;*
- *відсутність різноманітності у взаємодіях* (це або тільки прийом або передача інформації, або тільки вираз протесту чи захоплення і т.д.);
- *короткочасність спільних дій.*

До основних видів квазігруп відносяться:

- *аудиторія;*
- *натовп;*
- *соціальні кола.*

Жодна з цих квазігруп не має цілей, які могли б об'єднати людей на тривалий період часу, і жодна з них не існує тривалий час, достатній для того, щоб люди знайшли такі цілі.

Аудиторія - це соціальна спільність людей, об'єднана взаємодією з комунікатором (індивідом або групою), що володіє інформацією і доводить її до цієї спільності.

Аудиторія може здійснювати як безпосередню взаємодію з комунікаторами (наприклад, слухання вуличного оратора, оголошення розпорядника в магазині або інших громадських місцях), так і опосередковане, анонімне (наприклад, вплив засобів масової інформації).

Найхарактернішою рисою аудиторії, таким чином, є практично одностороння взаємодія, слабкий зворотний зв'язок аудиторії з комунікатором, особливо у випадку великої аудиторії.

Аудиторія - це складне і неоднорідне соціальне утворення, що відрізняється, перш за все, тим, що люди в ньому по-різному сприймають і засвоюють інформацію в силу різних особистісних якостей, культурних норм і цінностей. Отже, аудиторія має тенденцію до поділу на окремі групи в залежності від ставлення до тієї чи іншої інформації.

У повсякденному житті людина часто стикається з аудиторіями. Слухаємо ми оратора в лекційному залі або тамаду за столом, читаємо газету або слухаємо радіо - у всіх випадках ми є членами аудиторії самого різного типу. Проблема впливу на аудиторію, можливостей її поділу, а

також засвоєння нею потрібної інформації є важливими в політиці, менеджменті, роботі засобів масової інформації.

Натовп - це тимчасове зібрання людей, об'єднаних в замкнутому фізичному просторі спільністю інтересів.

Натовп не має внутрішньої організації; єдине, що його об'єднує і надає йому хоча б якусь цілісність - це спільний інтерес. А тому як тільки предмета для інтересу більше немає (наприклад, закінчився футбольний матч), натовп поступово починає руйнуватися.

Соціальна структура натовпу дуже проста і рідко буває складніше, ніж поділ на лідерів і всіх інших. Але натовп - це щось більше, ніж просте збіговисько індивідів. Фізично обмежений простір призводить до соціальної взаємодії навіть в тих випадках, коли люди у натовпі намагаються уникати міжособистісних контактів. Просте усвідомлення присутності навколо людей веде до неявного, але багатого враженнями взаємообміну, заснованому на спілкуванні з униканням контакту очей, на лицьовій міміці, жестах, позах і навіть стилях одягу.

Натовпи дуже сильно розрізняються за характером і поведінкою. Натовп одного типу може бути швидко трансформований у натовп іншого типу. Однак найчастіше натовпи мають певні загальні характеристики.

1 Навіюваність. Люди, що знаходяться в натовпі, як правило, більш схильні до навіювань, ніж ті, що знаходяться поза нього. Вони з більшою ймовірністю беруть думки, почуття і дії більшості.

2 Анонімність. Індивід відчуває себе незначним і невпізнаним у натовпі. Натовп часто діє як ціле, і його індивідуальні члени не виділяються і не сприймають себе як окремих індивідів.

3 Спонтанність. Люди, що складають натовп, мають тенденцію до більш спонтанної манери поведінки, ніж в звичайних умовах. Як правило, вони не замислюються над своїми діями, і їх поведінка у натовпі залежить виключно від емоцій.

4 Невразливість. Оскільки люди, що складають натовп, анонімні, вони починають відчувати себе поза соціального контролю, розуміючи, що до них важко «дістатися». Наприклад, при здійсненні актів вандалізму шаліючими футбольними вболівальниками (биття скла, псування крісел у вагонах метро і інші подібні дії) кожен з тих, що беруть участь в них, знімає з себе за це відповідальність, діючи з усіма як одне ціле.

Як бачимо, для натовпу характерна відсутність контролю за своїми діями. Ще З. Фрейд стверджував, що людина в натовпі втрачає своє «Я» і віддається тим частинам своєї психіки, які зазвичай є несвідомими. Відомо, що існують люди, які боягузливі, коли вони одні, але стають вкрай сміливими у складі натовпу. З цієї причини натовп може бути вкрай агресивним, особливо якщо немає лідера, який направить дії натовпу у більш продуктивне русло.

Натовпи можна розділити на кілька видів залежно від способу їх формування та поведінки.

У **обумовлений натовп** об'єднуються люди, які мають якийсь загальний інтерес і присутні за певним приводом. Яскравий приклад - це люди, які зібралися на мітинг. Як правило, поведінка цих людей буде характеризуватися передбачуваністю. Однак вони теж будуть натовпом, оскільки після закінчення мітингу зв'язку між ними припиняться.

Випадковий натовп також утворюється з певного приводу, наприклад, в разі пожежі, нещасного випадку або появи будь-якої знаменитості. Така юрба теж розпадається після того, як привід, який призвів до об'єднання людей, буде ліквідований. Як і в першому випадку, від такого натовпу чекати агресивної поведінки не доводиться: у цьому випадку людям достатньо звичайного спостереження. Однак, на відміну від першого випадку, формування випадкової натовпу є абсолютно незапланованим.

Для **експресивного натовпу** характерно ослаблення емоційного контролю. Як правило, з такою юрбою можна зіткнутися на дискотеці або концерті популярної музики. Люди, об'єднані в цей натовп, зазвичай прагнуть відпочити, «відтягнутися», а їх відмова від контролю за собою є в тій чи іншій мірі навмисною.

Нарешті, **діючий натовп** - це натовп, який характеризується непередбачуваною поведінкою і, як правило, схильний до насильницьких, агресивних дій.

Соціальні кола - це соціальні спільноти, створені з метою обміну інформацією між їх членами.

Ці спільноти не ставлять будь-яких спільних цілей, не вживають спільних зусиль, не мають виконавчого апарату. Основна функція соціальних кіл полягає в обміні поглядами, новинами, коментарями,

аргументами. Можна сказати метафорично, що кола - це спільності дискутуючих людей.

Вузька спрямованість взаємодій, пасивність і відсутність єдності роблять соціальні кола нестійкими соціальними утвореннями. Разом з тим, індивіди, які їх формують, проходять певний відбір, в основному, за двома критеріями:

1) загальна зацікавленість в темі дискусії (так утворюються, наприклад, гуртки за інтересами, кола футбольних уболівальників, які обговорюють підсумки матчу, збори на вулиці людей, які обговорюють політичні або культурні події, і т.п.);

2) приналежність до певної субкультури (наприклад, ділові кола, які об'єднують бізнесменів, кола вищих шарів суспільства, кола професіоналів, які обговорюють специфічні, вузькопрофесійні питання, і т.д.).

Соціологи виділяють кілька різновидів соціальних кіл.

Контактні кола - це соціальні спільності людей, що постійно зустрічаються на спортивних змаганнях, у транспорті або чергах. Наявність загальної зацікавленості в темі дискусій дозволяє їм зав'язувати швидкоплинні знайомства або обмінюватися думками з потрібних питань. Межі таких спільнот вкрай невизначені і розмиті, їх склад багато в чому визначається просторовими контактами. Контактні кола легко створюються, але так само легко і розпадаються. Виникнення таких кіл характерно для новостворених студентських груп, коли їх члени починають шукати загальні теми та інтереси, утворюють невеликі гуртки, швидко виникають і так само швидко розпадаються.

Професійні кола, або кола колег, - це соціальні спільноти, члени яких збираються для обміну інформацією виключно за професійною ознакою. Вони виникають в рамках формалізованих груп на підприємствах, симпозіумах, зустрічах, нарадах, серед робітників, інженерів, вчених, артистів. Найбільш відомі політичні кола, створювані професійними політиками для обміну інформацією в області політичної діяльності. Професійні кола є більш міцними утвореннями, ніж контактні кола, і часто переходять у стійкі соціальні групи. Крім того, учасникам професійних кіл слід дотримуватися певних норм і, отже, у них підвищується ступінь соціального контролю.

Дружні кола - це соціальні спільноти з обміну інформацією, що виникають серед індивідів, об'єднаних відносинами дружби. Зазвичай під дружніми соціальними колами маються на увазі компанії, які час від часу збираються і обговорюють насущні проблеми або утворюються в листуванні. Дружнє соціальне коло може перетворитися в дружню групу, якщо індивіди, що входять до нього, будуть діяти узгоджено, розділяти подібні зразки поведінки і мати систему очікувань щодо дій один одного.

Статусні кола - це соціальні спільноти, що утворюються з приводу обміну інформацією серед індивідів, що мають однакові або близькі статуси. Прикладом такої спільноти можна вважати аристократичні кола, кола ізгоїв (бомжів), жіночі або, навпаки, чоловічі кола, кола пенсіонерів. У всіх наведених випадках коло формується з особистостей, що мають однакові статуси. Статусні соціальні кола формуються в основному за принципом приналежності до однієї субкультури і є відносно важкодоступними для індивідів, що мають інший статус.

На закінчення відзначимо, що квазігрупи можна розглядати як деякі перехідні освіти від хаотичних до стійких соціальних груп.

6.4 Організація як одна з форм соціальних спільнот

Ще одним різновидом соціальних спільнот є соціальна організація.

Майже все людське життя пов'язане з організаціями. Люди працюють в організаціях різного типу, живуть в організованих поселеннях, купують товари у торгових організаціях, вчаться, відпочивають, народжуються, відправляються на кладовища - все це відбувається в організаціях або через них.

Організація створюється як інструмент вирішення суспільних завдань, засіб досягнення цілей.

Соціальна організація - це група людей, яка спільно і скоординовано реалізує загальну мету.

Найбільш важливими характеристиками організації виступають:

- **мета;**
- **ієрархія;**
- **управління;**

Мета - це образ результату, в якому зацікавлена організація і до якого вона прагне. Всі соціальні організації орієнтуються на досягнення взаємопов'язаних і специфічних цілей. Так, підприємства існують для забезпечення випуску конкретної продукції, політичні партії - для реалізації політичних програм, лікарня - для лікування хворих, університет - для навчання студентів. Пріоритетні цілі організації, як правило, закріплюються в офіційних (установчих) документах.

Організація завжди будується за принципом ієрархії, оскільки безпосереднє управління діяльністю великого числа людей рано чи пізно стає неможливим і виникає необхідність у наступних рівнях. З цієї причини організація, як правило, має форму піраміди. Верхівка піраміди - це лідер організації, підстава - її рядові члени, середня частина, яка поступово звужується, наближаючись до вершини, - це різні проміжні рівні управління.

Ієрархічну будову організації передбачає нерівність і односторонню залежність між індивідами, підпорядкування нижчих вищим, контроль з боку вищестоящих за дотриманням підпорядкованим норм і вимог. Отже, ієрархія організації передбачає примус як один з методів її функціонування.

Управління - це функція специфічного органу організації, яка забезпечує напрям діяльності всіх без винятку елементів організації, утримує в допустимих межах відхилення окремих частин і організації в цілому від поставлених цілей. Наприклад, відділ у державній установі має норми і правила, за якими регулюється робочий час співробітників, кількість і якість їх роботи, відносини з іншими відділами і т.п. Керівництво відділом, виконуючи функцію управління, контролює дотримання цих норм і правил, застосовуючи методи винагороди або покарання.

Що стосується типології соціальних організацій, то, виходячи зі ступеня формалізації всіх існуючих в ній зв'язків, взаємодій і відносин, можна виділити формальні і неформальні організації.

Формальна організація, як правило, виникає в результаті відповідного адміністративного, політичного рішення; в її основі лежить розподіл праці, їй притаманна глибока спеціалізація; її діяльність чітко регламентована, обумовлена юридичними нормами і т.д. Внутрішня

структура такої організації високо формалізована у тому сенсі, що правила, регламенти, розпорядок охоплюють практично всю сферу поведінки її членів. Вони ясно і точно сформульовані і охоплюють всі ролі та рольові зв'язки, наказують рольові дії незалежно від особистісних якостей індивідів, що займають ті чи інші позиції в структурі організації. Директор, його помічники або рядові виконавці - всі вони підпорядковані правилам, які визначають їх обов'язки, взаємини на службі і субординацію незалежно від їх особистісних якостей.

Прикладами формальних організацій можуть виступати різні підприємства, фінансові установи, вузи і т.д.

Неформальні організації з'являються не за наказом або рішенням адміністрації, а стихійно або свідомо для задоволення соціальних потреб. Неформальні організації - це спонтанно сформована система соціальних зв'язків, взаємодій. У них діють свої, відмінні від формальних структур норми міжособистісного і міжгрупового спілкування. Вони виникають і діють там, де формальні організації не виконують будь-яких функцій, важливих для суспільства. Неформальні організації компенсують недоліки формальних структур. Як правило, це самоорганізовані системи, створювані для реалізації спільних інтересів суб'єктів організації.

Член неформальної організації більш самостійний у досягненні індивідуальних та групових цілей, має більше свободи у виборі форми поведінки, взаємодії з іншими індивідами організації, групи. Ця взаємодія в більшій мірі залежить від особистих уподобань, симпатій. Відносини з іншими суб'єктами не регламентовані наказами, установками керівництва, приписами. Рішення організаційних, технічних та інших завдань найчастіше відрізняються творчістю, оригінальністю. Але в таких організаціях немає жорсткого регламенту, дисципліни, і подібна організація менш стійка, більш пластична і схильна до змін. Її структура і відносини в ній багато в чому залежать від ситуації, що складається.

Як приклади неформальних організацій можна привести об'єднання винахідників, творчі спілки, садівничі товариства, товариства рибалок, мисливців, філателістів, колекціонерів і т.п.

Контрольні питання

- 1 Що таке соціальна спільність?
- 2 Які основні форми соціальних спільнот?
- 3 Що таке соціальна група?
- 4 Які види соціальних груп прийнято виділяти в соціології?
- 5 Що таке квазігрупи?
- 6 Які відмінні риси мають квазігрупи?
- 7 Які основні види квазігруп?
- 8 Що є найбільш характерною рисою аудиторії?
- 9 Що таке натовп, і які його основні ознаки?
- 10 Які види натовпу вам відомі?
- 11 Що таке соціальні кола?
- 12 Які різновиди соціальних кіл ви можете назвати?
- 13 Що таке соціальна організація?
- 14 Які найбільш важливі характеристики організації?
- 15 Чим неформальні організації відрізняються від формальних?
- 16 Подумайте, яка група є для вас референтною?

7 СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ

7.1 Поняття, призначення і типологія соціальних інститутів

Соціальний інститут - одне з головних понять в соціології. Соціальні інститути дозволяють розкрити сутність суспільства, оскільки є найважливішими складовими його соціальної структури, тією основою, на якій базується соціум.

Соціальна практика показує, що для людського суспільства життєво важливо впорядкувати, регламентувати і закріпити деякі соціально-значимі відносини, зробити їх обов'язковими для членів суспільства. Базовим елементом регулювання суспільного життя є соціальні інститути.

Термін «інститут» має безліч значень. В європейські мови він прийшов з латинської: *institutum* - встановлення, пристрій. Згодом він придбав два значення: вузьке технічне і широке соціальне.

У вузькому сенсі слова під інститутами мають на увазі спеціалізовані наукові та навчальні заклади.

У соціології цей термін застосовується в широкому значенні, соціальному. Тому, як правило, говорять про «соціальні інститути», хоча різні вчені по-різному трактують це поняття. Зупинимося на одному з таких визначень.

Соціальний інститут - це устрій суспільства, створений для задоволення його найважливіших потреб і регульований склепінням соціальних норм.

Визначившись з поняттям, спробуємо з'ясувати, що викликає до життя соціальні інститути і яке їхнє призначення.

Цілком зрозуміло, що люди, як і тварини, повинні пристосовуватися до навколишнього середовища. Тварини це роблять за допомогою інстинктів - потужних інструментів виживання, викуваних багатовіковою еволюцією. Вони допомагають тваринам боротися за існування і задовольняти найважливіші життєві потреби. А як бути людині? Адже вона розгубила майже всі свої інстинкти, а що залишилися, не дуже-то допомагають вижити в небезпечному і постійно мінливому оточенні. Таке соціальне середовище - система умовних значень, норм, статусів, правил, традицій.

Роль інстинктів у людському суспільстві виконують соціальні інститути - потужні інструменти, створені тисячолітньої культурною еволюцією. Вони теж допомагають боротися за існування і успішно виживати. Але не окремому індивіду, а всьому співтовариству.

Основне призначення соціальних інститутів - задовольняти найважливіші життєві потреби колективу. Безсумнівно, люди відчують безліч потреб. Для кожної людини або групи людей їх комбінація дуже індивідуальна. Але фундаментальних, важливих для всіх потреб не так вже й багато. Як стверджують дослідники, їх всього п'ять:

- потреби у відтворенні роду;
- потреби в безпеці та соціальному порядку;
- потреби в добуванні засобів існування;
- потреби в передачі знань, соціалізації підростаючого покоління, підготовці кадрів;

- потреби у рішенні духовних, смисложиттєвих проблем.

Цим п'яти фундаментальним потребам відповідають п'ять фундаментальних (або основних) соціальних інститутів:

- *інститут сім'ї та шлюбу;*
- *політичні інститути (перш за все, держава);*
- *економічні інститути (перш за все, виробництво);*
- *інститути освіти (в широкому сенсі слова, тобто включаючи науку і культуру);*
- *інститут релігії.*

Фундаментальні соціальні інститути у тому чи іншому вигляді, в тій чи іншій формі обов'язково присутні в будь-якому суспільстві.

У сучасній соціології прийнято виділяти не тільки фундаментальні (основні), але і неосновні соціальні інститути. Вони, на зразок матрешок, ховаються всередині основних інститутів. Їх ще називають соціальними практиками або звичаями.

На відміну від основних, неосновні інститути виконують спеціалізовані завдання, обслуговують конкретні потреби або, якщо говорити точніше, задовольняють нефундаментальні потреби. Наведемо деякі приклади.

Всередині інституту сім'ї та шлюбу відзначимо інститути батьківства і материнства, родової помсти, успадкування, викрадення або викупу нареченої, залицяння, і т.д.

Серед неосновних політичних інститутів ми виявляємо інститути поділу влади, президентства, королівської влади, судової експертизи, судочинства, адвокатури, присяжних, паспортної прописки, відсторонення від влади (від поїдання вождя до сучасного імпічменту) і т.д.

До неосновних економічних інститутів віднесемо, наприклад, маркетинг, ринок, конвертацію валюти, захист приватної власності, професійний підбір, розстановку і оцінку праці працівників, рекламу, банки і т.п.

Серед освітніх інститутів відзначимо, зокрема, наукові установи, захист дисертацій, репетиторство, нагородження, «купівлю - продаж» спортсменів, конкурси та змагання, виставки, презентації творів мистецтва і т.д.

Всередині інституту релігії виділимо інститути чернецтва, інквізиції, celibату (безшлюбності), таїнств (наприклад, хрещення, причащення), паломництва, жертвопринесення і т.п.

Крім поділу соціальних інститутів на основні і неосновні, в соціології існує й інший варіант типології.

Залежно від жорсткості і способів регламентації діяльності соціальні інститути поділяються на формальні і неформальні.

До категорії формальних відносяться інститути, які діють на основі обумовлених правил, регламентів і навіть законів. Ознаки таких інститутів жорстко регламентуються, викладаються у статутних документах (Конституція, військовий статут, статут монастиря, кодекс честі дворянина, клятва Гіппократа, тюремний статут і т.д.) і є обов'язковими для виконання.

Формальних інститутів дуже багато, вони складають більшу частину від загальної кількості соціальних інститутів сучасного суспільства. Це, наприклад, держава, партії, профспілки, армія, суд, церква, виробництво, банківська система, університет і т.д.

Слід, однак, відзначити, що всім формальним інститутам властива родова хвороба - бюрократизм. Спочатку кожен новий інститут - саме втілення справедливості і порядку. Але як тільки з'являються люди, чиєю професійною діяльністю стає управління іншими людьми, і як тільки вони отримують у розпорядження загальні матеріальні і фінансові ресурси, значення соціального інституту істотно змінюється. «Свята» церква з організації віруючих перетворюється в політичну і економічну силу, гнітючу самих віруючих. Партія більшовиків - «розум, честь і совість» відомої епохи - перетворюється у державу політичних авантюристів. Профспілки - організація із захисту інтересів трудящих - перетворюється в організацію по захисту інтересів профспілкових чиновників.

На відміну від формальних, неформальні інститути діють на основі норм моралі, етики, традицій. Це зовсім не означає, що подібні ознаки менш надійні. Просто контроль за їх дотриманням здійснюється на основі неформальних зв'язків. Такі інститути любові, дружби, родової помсти, побратимства, залицяння, подорожей, святкувань, проводів в армію, кумівства, ходіння в гості і т.д.

Класичним прикладом неформального інституту, що грає величезну роль у житті людей, може виступати інститут дружби. Будучи вираженням

особливої форми моральних відносин, дружба, часом, регулює набагато більш серйозні речі, ніж інші, формальні інститути. В історії добре відомі випадки, коли інститут дружби сприяв вирішенню важливих політичних завдань, вносив корективи в військові відносини, виступав причиною економічних реформ.

У кожного народу неформальні інститути, як і формальні, висловлюють національну культуру, але на відміну від формальних інститутів, надають особистості велику свободу дій.

7.2 Процес інституціоналізації

Інституціоналізація - процес виникнення, формування і розвитку соціальних інститутів.

Спробуємо розібратися, як відбувається цей процес.

Передумовою появи соціальних інститутів є виникнення потреб, задоволення яких вимагає спільних організованих дій. Люди в соціальних групах намагаються реалізувати свої потреби спільно і шукають для цього різні способи. В ході суспільної практики, методом проб і помилок, вони знаходять деякі прийнятні зразки, шаблони поведінки, які поступово через повторення і оцінку перетворюють на стандартизовані звичаї і звички. Через деякий час ці шаблони і зразки поведінки підтримуються громадською думкою, приймаються і узаконюються. На цій основі розробляється система санкцій (негативних, тобто тих, хто судить, і позитивних, тобто тих, хто схвалює).

Проілюструємо цей процес на прикладі формування інституту сім'ї та шлюбу.

На початку історії в людському стаді панував проміскуїтет - безладні статеві стосунки. Поступово вони були обмежені заборонами, першим з яких була заборона кровозмішення, скажімо, між матір'ю і сином, братом і сестрою. По суті, ця заборона, перешкодити генетичному виродженню людського роду, була першою в історії людства соціальною нормою. Пізніше з'явилися й інші норми. Сам інститут сім'ї та шлюбу зазнав ряд змін. Так, він пройшов ряд етапів: груповий шлюб, полігамія, моногамія. Розширена сім'я змінилася нуклеарною, що складається з дітей і батьків. У

цьому інституті змінювалися ролі чоловіка і дружини, методи виховання дітей.

Наведемо ще один приклад, добре відомий нам з життя.

Продаж або розподіл товарів серед значної частини людей породжує потребу в справедливому порядку такого розподілу. Ті, що прийшли першими, повинні отримати своє перш, ніж ті, хто прийшов пізніше. Стихійно виникає черга зі своїми загальноприйнятими нормами і правилами. Далі відбувається закріплення в черзі певних ролей: розпорядника (записуючого чергу), борця за справедливість (стежить за сторонніми), останнього («крайнього») в черзі і т.д. Виникає інститут черги, специфічна інституціоналізована форма поведінки.

Безсумнівно, без інституціоналізації, без соціальних інститутів жодне сучасне суспільство існувати не може. Саме тому безладні сварки і бійки перетворюються у високоформалізовані спортивні поєдинки, допитливість, бажання дізнатися істину - у впорядковані наукові дослідження, безладне статеве життя - у міцну сім'ю. Інститути, таким чином, є символами порядку і організованості в суспільстві.

В процесі інституціоналізації можна виділити кілька послідовних етапів:

- виникнення потреби, задоволення якої вимагає спільних організованих дій;
- формування загальних цілей;
- поява соціальних норм і правил під час стихійної соціальної взаємодії, здійснюваної методом проб і помилок;
- розвиток необхідних для успішного функціонування соціального інституту організаційних структур (політбюро партії, командні структури в армії, факультети, деканати, кафедри в інститутах і т.д.);
- встановлення системи санкцій для підтримки норм і правил;
- створення системи статусів і ролей, що охоплюють всіх без винятку членів інституту (професор, доцент, студент і т.д.);
- засвоєння індивідами нових соціальних норм і цінностей, стандартів поведінки, властивих даному соціальному інституту.

Виходячи з вищевикладеного, можна дати більш розгорнуте визначення поняття «інституціоналізація».

Інституціоналізація являє собою процес визначення і закріплення соціальних норм, правил, статусів і ролей, приведення їх у систему, яка здатна діяти в напрямку задоволення деякої суспільної потреби.

Інституціоналізація - це заміна спонтанної та експериментальної поведінки на передбачувану поведінку, яка очікується, моделюється, регулюється.

В ході суспільного життя має місце не тільки інституціоналізація, а й деінституціоналізація.

Деінституціоналізація - процес згасання соціального інституту внаслідок згасання інтересу, який викликав його до життя.

Зародження і загибель соціального інституту добре проглядаються на прикладі інституту дворянських дуелей честі. Дуелі були інституціоналізованим методом з'ясування відносин між дворянами в період з XVI по XVIII ст. Цей інститут честі виник у силу потреби в охороні честі дворянина і впорядкування відносин між представниками даного соціального шару. Поступово система процедур і норм розвивалася, і спонтанні сварки і скандали перетворювалися у високоформалізовані бої і поєдинки зі спеціалізованими ролями (головний розпорядник, секунданти, медики, обслуговуючий персонал). Цей інститут підтримував ідеологію незаплямованою дворянської честі, прийняту в основному в привілейованих шарах суспільства. Інститут дуелей передбачав достатньо жорсткі норми захисту кодексу честі: дворянин, який отримав виклик на дуель, повинен був або прийняти виклик, або піти з громадського життя з ганебним тавром боягуза. Але з розвитком капіталістичних відносин змінилися етичні норми в суспільстві, що виразилося, зокрема, в непотрібності захисту дворянської честі зі зброєю в руках. Прикладом занепаду інституту дуелей може служити абсурдний вибір зброї дуелі Авраамом Лінкольном: метання картоплин дуелянтами один в одного з відстані в 20 метрів. Так цей інститут поступово припинив своє існування.

Зміни в соціальних інститутах в ході історії обумовлені як внутрішніми причинами, що кореняться в самих інститутах, так і зовнішніми чинниками. Наприклад тим, що товариство придбало нові знання, уявлення, світогляд.

Відомо, що інститут кріпосного права в Росії зжив себе з двох причин. З одного боку, тому, що праця кріпаків стала економічно неефективною і не забезпечувала економічну першість поміщиків-кріпосників, а з іншого боку, тому що сформувалася і поширювалася по всіх країнах ідеологія Просвітництва, згідно з якою всі люди рівні від природи, і кріпацтво ганебно і для панів, і для селян.

Історія знає безліч невдалих спроб реанімувати віджилі соціальні інститути. Нині якісь сили на пострадянському просторі намагаються відродити інститут козацтва. Вони або не усвідомлюють марність своїх спроб, або, намагаючись влити нове вино в старі міхи, прагнуть здійснити інтереси, несумісні з даними інститутом. Досвід історії свідчить: пройдені суспільством ступені культури ніколи не повторюються. Час не можна повернути назад, не можна повернути образ життя людей колишніх століть, тому неможливо і відродження відмерлих інститутів.

7.3 Ознаки соціальних інститутів

Кожен соціальний інститут має як специфічні, так і загальні ознаки з іншими інститутами.

До загальних ознак соціальних інститутів відносяться:

- *система статусів і ролей;*
- *установки і зразки поведінки;*
- *символічні культурні ознаки;*
- *утилітарні культурні риси;*
- *усний і письмовий кодекси;*
- *ідеологія.*

Статусно-рольова система. Соціальні інститути відрізняються чітким розмежуванням соціальних статусів і ролей. В інституті економіки це продавець, покупець, бізнесмен, найманий працівник; в інституті освіти - вчитель і учень; в сім'ї - мати, батько, син, дочка; в інституті політики - президент, член парламенту, лідер партії, виборець і т.д.

Інституційні ролі дивно постійні. Наприклад, керівник зіставляє, як спритно і вміло попереджає його потреби секретар на службі на відміну від дружини вдома. Незадоволений чоловік розлучається з дружиною і

одружується на своєму секретарі, але тут же виявляє, що секретар в ролі дружини починає діяти так само, як його колишня дружина. Або, наприклад, багато службовців, які поступово домагаються керівної ролі, намагаються зберегти свої колишні стосунки з колишніми колегами, що стали підлеглими. Але цей шлях рідко призводить до успіху, тому що для ролі боса потрібні зовсім інші, нові стосунки.

Установки і зразки поведінки. Так, наприклад, інституту сім'ї притаманні такі установки і зразки поведінки, як прихильність, відповідальність, повага; державі - слухняність, лояльність, субординація; бізнесу - продуктивність, економічність, прибутковість; освіті - прагнення до знань, відвідуваність, наукова об'єктивність; релігії - поклоніння, шанобливість, «страх Божий».

Культурні символи. Всі інститути прагнуть до придбання символів, які в гранично концентрованій формі створюють уявлення про інститут, його образ. Так, для держави це прапор і герб; для церкви - розп'яття, півмісяць або зірка Давида; для сім'ї - обручка; для університету - емблема «альма-матер». Образ промислового об'єднання в концентрованій формі можна уявити собі з його назви чи торгової марки.

Яскравим прикладом символічного втілення соціальних інститутів є спеціальна форма одягу - уніформа. Вона є у міліціонерів, лікарів, військових, монахів, суддів і т.д.

Утилітарні культурні риси. Такими для інституту сім'ї, наприклад, будуть будинок, квартира, меблі, побутова техніка; для освіти - навчальні заклади, бібліотеки, стадіони; для релігії - церковні будівлі, церковний реквізит, церковна література; для бізнесу - фабрики, магазини, транспортні засоби, грошові знаки тощо

Кодекси поведінки (усні і письмові). Ясно, що люди, включені в діяльність інститутів, повинні приймати відповідні призначені їм ролі. Система цих ролей найчастіше виражається в різних кодексах, таких як Конституція, статут, ліцензія, присяга на вірність країні, клятва при укладенні шлюбу, професійна медична клятва Гіппократа. Ці кодекси є важливою частиною соціального контролю.

Усний кодекс поведінки (типу клятви), звичайно, справляє значний зовнішнє враження, але він не гарантує належного виконання ролей. Чоловіки і дружини часто ігнорують подружню клятву; громадяни, які

палко повторюють державну присягу на вірність, цілком можуть вчинити державну зраду; члени церковного приходу, що клятвено обіцяють вести праведне життя, можуть одночасно з цим грішити, ставлячись з повною байдужістю до клятви.

При оцінці ступеня впливу на людей того чи іншого кодексу важливо знати, що прийняття усного або письмового кодексу в значно більшій мірі гарантує його дотримання, ніж самотійне формування установок на ту чи іншу форму поведінки.

Ідеологія. Ідеологія є одним з найважливіших культурних комплексів, що підтримують вплив інституту, виправдовують і пояснюють всю його діяльність. Саме через ідеологію лідери вимагають кредиту довіри у членів інституту. Тому будь-яка значна дія повинна бути ідеологічно витриманою, тобто відповідати основним ідеологічним положенням даного інституту.

Прикладами ідеологічних установок можуть служити: в сім'ї - романтичне кохання, сумісність; в державі - демократія, патріотизм, націоналізм; в бізнесі - монополії, вільна торгівля, право на працю; в освіті - академічна свобода, прогресивна освіта, рівність при навчанні; у релігії - православ'я, католицизм, протестантизм, фундаменталізм і т.д.

Соціальні інститути, крім перерахованих вище ознак, мають ще й специфічні якості, що залежать від потреб, які дані інститути задовольняють. Однак деякі інститути, на відміну від розвинених, можуть не володіти повним набором ознак. Це означає лише те, що інститут не є досконалим, повністю не розвинувся або знаходиться у занепаді. Якщо більшість інститутів недостатньо розвинені, значить, суспільство, в якому вони функціонують, перебуває або у занепаді, або на початкових стадіях культурного розвитку.

7.4 Функції соціальних інститутів

Основним призначенням або, можна сказати, основною змістовною функцією кожного конкретного соціального інституту, як зазначалося вище, є задоволення тих соціальних потреб, заради яких він сформувався і існує. Однак для здійснення цієї функції кожен інститут виконує стосовно

своїх учасників функції, що забезпечують спільну діяльність людей, що прагнуть до задоволення потреб. Можна виділити п'ять таких функцій.

1. Функція закріплення і відтворення суспільних відносин. Кожен інститут має систему правил і норм поведінки, що закріплюють, стандартизують поведінку своїх членів і роблять цю поведінку передбачуваною. Відповідний соціальний контроль забезпечує порядок і рамки, в яких повинна протікати діяльність кожного члена інституту. Тим самим інститут забезпечує стійкість соціальної структури суспільства.

2. Регулятивна функція. Вона полягає в тому, що функціонування соціальних інститутів забезпечує регулювання взаємовідносин між членами суспільства шляхом вироблення шаблонів поведінки. Все культурне життя людини протікає з його участю у різних інститутах. Яким би видом діяльності не займався індивід, він завжди стикається з інститутом, який регламентує його поведінку в цій області. Навіть якщо якийсь вид діяльності не впорядкований і не врегульований, люди негайно починають інституціоналізувати його. Таким чином, за допомогою інститутів людина проявляє в соціальному житті передбачувану і стандартизовану поведінку. Вона виконує рольові вимоги - очікування і знає, чого чекати від оточуючих його людей. Таке регулювання необхідно для спільної діяльності.

3. Інтегративна функція. Ця функція включає в себе процеси згуртування, взаємозалежності і взаємовідповідальності членів соціальних груп, що відбуваються під впливом інституціональних норм, правил, санкцій і систем ролей. Інтеграція людей в інституті супроводжується упорядкуванням системи взаємодій, збільшенням обсягу і частоти контактів. Все це призводить до підвищення стійкості і цілісності елементів соціальної структури, особливо соціальних організацій.

4. Трансляюча функція. Суспільство не могло б розвиватися, якби не було можливості передавати соціальний досвід. Кожен інститут для свого нормального функціонування потребує приходу нових людей. Це може відбуватися як шляхом розширення соціальних кордонів інституту, так і шляхом зміни поколінь. У зв'язку з цим в кожному інституті передбачений механізм, що дозволяє індивідам соціалізуватися до його цінностей, норм і ролям.

5. Комунікативна функція. Ця функція забезпечує поширення та освоєння інформації не тільки в межах даного інституту (наприклад, науки), але і у всіх сферах суспільства, в усіх організаціях, інститутах, спільнотах.

У функціонуванні різних соціальних інститутів можна виявити як явні, так і латентні функції.

Явні функції - це ті, які офіційно заявлені, очікувані, всіма усвідомлюються і очевидні. Про ці функції йшлося вище.

Латентні функції - це побічні, непрямі результати функціонування соціальних інститутів. Вони неусвідомлені і неочевидні.

Так, явною функцією законів, що забороняють азартні ігри або вживання алкоголю, може бути їх припинення, а латентною - створення підпільної імперії грального бізнесу і самогоноваріння. Християнські місіонери в Латинській Америці та Африці явно прагнули звернути жителів у нову систему вірувань, а латентно сприяли руйнуванню місцевих племінних культур і, таким чином, дали потужний поштовх процесам соціальної трансформації.

Точно так же до явних функцій інституту освіти відносяться придбання знань, підготовка до майбутньої професійної діяльності і т.д. Але у інституту освіти є і приховані функції: придбання певного соціального статусу, що дозволяє людині, яка отримала гарну освіту, піднятися на вищий щабель в соціальній ієрархії, або, скажімо, зав'язування міцних дружніх зв'язків.

Кожен соціальний інститут ефективно виконує свої функції в суспільстві за таких умов:

- Чітке визначення мети і кола виконуваних дій (або ж обсягу функцій).
- Деперсоналізація дій. Передбачається, що офіційні особи, що представляють інститут, будуть виконувати свої функції в суворій відповідності із закріпленими нормами, а не в залежності від індивідуальних інтересів і уявлень про свої права та обов'язки.
- Визнання і престиж, яким повинен володіти соціальний інститут в очах суспільства або переважної його частини.

- Безконфліктне включення в загальну систему інститутів. Нemoжливий, наприклад, механічне перенесення політичного інституту західної демократії туди, де переважають родові, племінні зв'язки.

Якщо соціальні інститути працюють нормально, то вони приносять величезну користь суспільству. Але якщо інститут замість користі приносить суспільству шкоду, то така дія називають дисфункцією. Наприклад, функція інституту освіти - готувати всебічно розвинених фахівців. Але якщо він не справляється зі своїм завданням, якщо освіту поставлено з рук геть погано, то необхідних фахівців суспільство не отримає. Школи і вузи випускають в життя дилетантів. Функція перетворюється, таким чином, в дисфункцію.

Діяльність соціального інституту вважається функціональною, якщо вона сприяє збереженню стабільності та інтеграції суспільства. Вона може розцінюватися як дисфункціональна, якщо працює не на збереження, а на руйнування. Наростання дисфункцій у діяльності соціальних інститутів може вести до соціальної дезорганізації суспільства.

Контрольні питання

- 1 Що таке соціальний інститут?
- 2 Яке основне призначення соціальних інститутів?
- 3 Які фундаментальні (основні) соціальні інститути суспільства?
- 4 Які завдання в суспільстві виконують неосновні соціальні інститути?
- 5 Чим формальні інститути відрізняються від неформальних?
- 6 Чому формальним інститутам притаманний бюрократизм?
- 7 Що таке процес інституціоналізації?
- 8 Що є причиною виникнення соціальних інститутів?
- 9 Які етапи виділяються в процесі інституціоналізації?
- 10 Що таке процес деінституціоналізації?
- 11 Якими причинами обумовлені зміни в соціальних інститутах?
- 12 Які загальні ознаки соціальних інститутів?
- 13 Які основні функції соціальних інститутів?

14 За яких умов соціальний інститут ефективно виконує свої функції?

15 Що таке дисфункція соціальних інститутів?

16 Подумайте, які нові соціальні інститути з'явилися в Україні за роки її незалежності, а які пішли у небуття?

17 Як ви оцінюєте діяльність сучасних політичних інститутів в Україні?

8 СОЦІОЛОГІЯ СІМ'Ї ТА ШЛЮБУ

8.1 Поняття сім'ї та шлюбу

Не тільки теорія, а й життєва мудрість, і практика свідчать про те, що сім'я - це основний осередок суспільства. Сім'я забезпечує фізичний та культурний зв'язок поколінь, грає мало не вирішальну роль у процесі соціалізації. Сім'я - то місце, де людина зазвичай знаходить розуміння і підтримку. І звичайно, в соціології існує спеціальна галузь, яка вивчає цей багатогранний соціальний феномен - соціологія сім'ї.

Соціологія сім'ї - це галузь соціології, яка вивчає формування, розвиток і функціонування сім'ї як малої соціальної групи і як соціального інституту, її місце і посередницьку роль у суспільстві, взаємодію з іншими соціальними групами та інститутами, з окремими індивідами.

Відразу звернемо увагу на те, що сім'я є одночасно і соціальним інститутом (що важливо для суспільства), і малою групою (що важливо для індивіда). Ця особливість сім'ї зумовила і її основну роль - бути посередником між індивідом і суспільством.

Сім'я допомагає індивіду зайняти своє місце у суспільстві, реалізувати себе в якості члена суспільства, з одного боку, і, з іншого боку, забезпечує йому захист, охороняє сферу його особистого життя, допомагає зберегти свою індивідуальність.

Однією стороною сім'я звернена до суспільства, вона осередок суспільства. Сім'я соціалізує індивіда, тобто надає йому важливі типові,

стереотипні, що відповідають вимогам соціального середовища якості та властивості. Іншою стороною сім'я звернена до індивіда, вона охороняє інтимне, суто особисту, строго індивідуальну сферу існування індивіда. Саме у відносинах між членами сім'ї виникає співпереживання. Сім'я як місце безпеки, співчуття, розради, душевного комфорту підтримує стимул до активної діяльності. З розпадом сім'ї як соціального інституту, тобто особливої суспільної структури, втрачається сама основа існування цивілізації даного типу.

Так що ж таке сім'я?

Сім'я - це заснована на шлюбі або кровній спорідненості мала група, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною допомогою, моральною та правовою відповідальністю.

Як впливає з визначення, сім'я ґрунтується на шлюбі. По суті, сім'я народжується з моменту укладення шлюбу. Шлюб і сім'я - це не одне і те ж.

Шлюб - це санкціонований суспільством сексуальний союз певної тривалості між двома і більше індивідами.

Подібний союз зазвичай полягає завдяки спеціальній церемонії - інавгурації, урочистого оформлення шлюбних уз. Інавгурація може проходити у строго формальній або зовсім неформальній атмосфері. Діти, народжені у шлюбі, залишаються законнародженими тому, що суспільство наказало соціальні ролі матері і батька кожному члену спілки, наділивши їх обов'язком виховувати, захищати і піклуватися про нащадків. Діти, народжені поза шлюбом, вважаються незаконнародженими. Чому? Хоча мати незаконнародженого дитини відома, але чоловіка, готового виконати соціальну роль батька, може не знайтися.

На сьогоднішній день шлюб являє собою контракт, який полягає трьома сторонами - чоловіком, жінкою і державою. Будучи своєрідним «контрактом», шлюб являє собою сукупність формальних приписів, що визначають права і обов'язки подружжя між собою і по відношенню до суспільства. Інакше кажучи, шлюб регулює подружні стосунки чоловіка і жінки.

На відміну від всіх інших формальних контрактів, які є в суспільстві, у шлюбному контракті обумовлена тільки одна дата - дата укладення шлюбного угоди, але не представлена дата закінчення дії контракту. Тим самим мається на увазі, що шлюбні узи скріплюють людей до кінця їхнього

життя. У багатьох суспільствах держава бере на себе тільки оформлення шлюбу, а його освячення здійснює церква.

Образно кажучи, шлюб - це ворота у сімейне життя. Шлюб - це інститут, який допускає чоловіків і жінок до сімейного життя.

Основна відмінність сім'ї та шлюбу полягає в тому, що шлюб - це інститут, який регулює відносини тільки між подружжям, а сім'я - інститут, який регулює не тільки подружні, але і батьківські відносини (між батьками і дітьми), а іноді і родинні.

8.2 Типи і форми шлюбу

Що стосується шлюбу, то у залежності від різних критеріїв, виділяють різні його типи і форми.

За принципом дозволених партнерів виділяють два основних типи шлюбу:

- **ендогамний;**
- **екзогамний.**
- при ендогамії партнер вибирається тільки зі своєї соціальної групи (рід, плем'я, каста, клас, стан, нація). Такі традиції сильні, наприклад, в Середній Азії, Індії і т.д.
- при екзогамії партнер вибирається за межами своєї спільності, забороняються шлюби між людьми однієї родинної групи (щоб уникнути кровозмішення).

За розміром шлюбної групи виділяють дві основні форми шлюбу, мають підвиди

- **моногамія** (шлюбний союз одного чоловіка і однієї жінки);
- **полігамія** (шлюбний союз більш, ніж двох партнерів).

У свою чергу, в моногамії виділяють:

- **довічну моногамію;**
- **моногамію, яка допускає розлучення;**
- **парний шлюб** (короткочасна форма шлюбного союзу).

Відповідно, в полігамії розрізняють:

- **полігінія** (союз одного чоловіка з кількома жінками);
- **поліандрію** (шлюб однієї жінки з кількома чоловіками);

- *груповий шлюб* (Шлюбний союз кількох чоловіків і кількох жінок).

Класифікація за економіко-правовим критерієм дає такі форми як:

- *нерівноправний шлюб*;
- *покупний шлюб*.

Нерівноправний шлюб має на увазі, що чоловік і жінка відрізняються за якою-небудь значимою ознакою: громадським статусом, віком, доходом.

При покупному шлюбі жінка виступає в вигляді «дару» або «товару».

У ньому виділяють:

- *дарообмінний шлюб* (тобто обряд одруження здійснюється у вигляді еквівалентного дарообміну);
- *священний шлюб* (коли жінку видають заміж за божество чи ідола). Індіанці Перу, наприклад, видавали чотирнадцятирічну дівчину заміж за камінь, що нагадує людини і шанований в якості бога;
- *викупний шлюб* (наприклад, калімний шлюб, де калім - викуп за наречену).

За іншими критеріями виділяють також наступні види шлюбу:

- *шлюб за змовою*;
- *шлюб по любові*;
- *шлюб за розрахунком*;
- *шлюб за вибором батьків* (наприклад, в Японії цей вид шлюбу становить 50%);
- *гостьовий шлюб* (коли подружжя живе у різних квартирах, відвідуючи один одного 2-3 рази в тиждень; цей вид шлюбу практикується, наприклад, у Франції);
- *шлюб за рекомендацією посередників*.

8.3 Типи і форми сім'ї

До сих пір ми говорили про шлюб, який зачіпає відносини подружжя. Поняття «сім'я» об'ємніше за поняття «шлюб» і включає відносини подружжя, батьківства та спорідненості. По суті, сім'ю утворює триада: подружжя - батьківство - спорідненість.

Як і у випадку з шлюбом, дослідники виділяють різні типи і форми сім'ї.

- *Залежно від представленості у сім'ях різних поколінь, вони бувають:*

- **нуклеарними** (батьки і діти);
- **розширеними** (подружня пара, діти, батьки будь-кого з подружжя, інші родичі та ін.).

Зауважимо, що процеси індустріалізації та урбанізації, широко розгорнулися у сучасному світі, привели до переваги нуклеарної сім'ї.

- *За кількістю дітей розрізняють:*

- **бездітну;**
- **однодітну;**
- **багатодітну сім'ї.**

- *За критерієм лідерства в сім'ї виділяються:*

1. Традиційна (або патріархальна) сім'я.

Такий тип організації сім'ї передбачає існування під одним дахом не менше трьох поколінь, і роль лідера відводиться старшому чоловікові. Для традиційної сім'ї характерні:

- економічна залежність жінки від чоловіка;
- чітке закріплення чоловічих і жіночих обов'язків (чоловік - годувальник, дружина - господиня);
- безумовний пріоритет чоловіка у питаннях сімейного верховенства.

2. Нетрадиційна сім'я.

У ній зберігаються традиційні установки на чоловіче лідерство і розмежування сімейних обов'язків, але без достатніх на те об'єктивних економічних підстав. Цей тип сім'ї соціологи називають «експлуататорським», оскільки поряд з правом на рівну з чоловіком участь у суспільній праці жінка отримує «виняткове» право на домашню працю.

3. Егалітарна сім'я (сім'я рівних).

Для сім'ї такого типу характерно:

- справедливе, пропорційне розділення домашніх обов'язків між членами сім'ї, взаємозамінність подружжя у вирішенні побутових проблем (т.зв. «рольова симетрія»);

- обговорення основних проблем та спільне прийняття важливих для сім'ї рішень;
- емоційна насиченість відносин.

У багатьох західноєвропейських країнах, наприклад, вже нікого не здивуєш тим, що чоловік бере відпустку по догляду за дитиною, а жінка має більш високий дохід, ніж чоловік.

8.4 Функції сім'ї.

Сім'я, як найважливіший соціальний інститут, виконує у суспільстві цілий ряд функцій.

1. Функція сексуального регулювання. Сім'я - це головний соціальний інститут, через який суспільство впорядковує, спрямовує і регулює природні сексуальні потреби людей. Хоча в кожному суспільстві є і альтернативні шляхи.

2. Репродуктивна функція. Сім'я - це основний інститут, відповідальний за відтворення нових членів суспільства. Через сім'ю відбувається регулювання народжуваності.

3. Функція соціалізації (або виховна). Саме у родині здійснюється первинна соціалізація індивіда, закладаються основи його формування як особистості.

4. Функція емоційного задоволення. Доведено, що потреба людей в любові, у близькому довірчому спілкуванні, інтимності, емоційному вираженні почуттів близьким людям є життєво необхідним елементом існування індивіда. Завдяки своїй структурі і якостям, сім'я служить найважливішим джерелом емоційного задоволення.

5. Статусна функція. Кожна людина, вихована у сім'ї, отримує в якості спадщини деякі статуси, близькі до статусів членів його сім'ї (національність, станова приналежність). Сім'я обов'язково повинна здійснювати рольову підготовку дитини до статусів, близьких до статусів його батьків і родичів, прищеплюючи йому відповідні інтереси, цінності, спосіб життя.

6. Захисна функція. Сім'я здійснює різною мірою фізичний, економічний і психологічний захист своїх членів (наприклад, закон кровної

помсти у деяких народів). Навіть провину і сором за людину поділяють всі члени його сім'ї.

7. Економічна функція. Складається у веденні спільного господарства, використанні сімейного бюджету, матеріальної підтримки людей похилого віку членів сім'ї або інвалідів.

8.5 Тенденції розвитку сімейно-шлюбних відносин.

Дослідження проблем, пов'язаних з сім'єю, набуває все більшого значення, як в теоретичному, так і в практичному, життєвому плані. Відомо, що нестабільність шлюбу і сім'ї, що виявляється у зростанні числа розлучень, характерна практично для всіх розвинених країн світу. Це пояснюється впливом урбанізації і викликаной нею інтенсивної міграцією населення, емансипацією жінок, науково-технічною революцією, причинами соціально-економічного, культурного, етнічного, релігійного характеру.

В даний час інститут сім'ї переживає скрутні часи. Відпали багато чинників, що стабілізують сім'ю ззовні: економічна залежність жінки від чоловіка, юридичний, релігійний, моральний заборона або осуд розлучень. У цих умовах визначальне значення для стабільності шлюбу набувають внутрішні чинники, властиві сім'ї.

Численні соціологічні дослідження показують, що в основі розлучення у переважній більшості випадків лежить конфлікт між подружжям, що досяг такого ступеня, що вирішити його можна тільки шляхом розірвання шлюбу. Дослідники виділяють кілька рівнів подружніх взаємин, на яких можуть відбуватися конфлікти:

1 Психофізіологічний - дисгармонія проявляється у порушенні сексуального життя. В цілому це явище зустрічається досить часто, однак як основну причину рішення про розлучення його відзначають лише деякі.

2 Психологічний - в сім'ї створюється нездоровий клімат, що виявляється у постійних сварках, взаємних причіпках, дратівливості, яку часто зганяють на дітях.

3 Соціально-рольовий - симптомами порушення стабільності цього рівня є неправильний, нерівномірний розподіл сімейно-побутового навантаження, хаотичність сімейного укладу.

4 Соціокультурний (духовний) - конфлікт набуває форму нерозуміння подружжям один одного, неповаги, відсутності інтересу чи незадоволення спілкування з партнером, неприйняття його життєвих цінностей, ідеалів.

Причини, що викликали конфлікт на тому чи іншому рівні, можуть бути найрізноманітнішими. Але за часом виникнення їх можна розділити на дві великі групи:

- причини, які об'єктивно існували до моменту створення сім'ї;
- причини, що виникли безпосередньо під час шлюбу, під час спільного життя і загального ведення господарства.

Групу причин, які об'єктивно існували до моменту створення сім'ї, називають факторами ризику, позаяк наявність їх у період дошлюбного знайомства вже таїть у собі небезпеку майбутнього розлучення.

Фактори ризику пов'язані як з особистістю людини, так і з умовами укладення шлюбу. До факторів ризику відносяться:

- велика різниця в освіті і в віці між подружжям (особливо якщо жінка набагато старша);
- схильність до алкоголізму одного з подружжя;
- легковажне ставлення до шлюбу, сім'ї взагалі;
- занадто ранній вік вступу в шлюб;
- ймовірність швидкого народження дитини;
- занадто малий термін знайомства;
- різку незгоду батьків на укладення шлюбу;
- шлюб з примусу, без взаємної згоди.

Ці чинники дають про себе знати буквально в перші роки спільного життя і багато в чому зумовлюють ту обставину, що більше третини розлучень припадають на сім'ї, які мають стаж спільного життя від одного до трьох років.

Серед причин розлучень зустрічається така, як розчарування у партнері і втрата на основі цього початкового почуття любові. Ця небезпека підстерігає в першу чергу ті подружжя, термін знайомства яких до весілля був нетривалий (від трьох до шести місяців).

Однак більша частина розлучень відбувається через причин, що виникають безпосередньо в результаті спільного життя.

Найбільше число розірваних шлюбів припадає на вік 25-30 років, коли подружжя стає досить самотійними у матеріальному плані, встигло непогано дізнатися недоліки одне одного і переконатися у неможливості жити разом. У той же час вони досить молоді, щоб створити нову, повноцінну сім'ю і мати дітей.

Також велика кількість розлучень припадає на вік близько 40 років. Це пов'язано з тим, що діти виросли, і немає необхідності зберігати сім'ю заради них; романтичні почуття подружжя по відношенню один до одного з часом згасли і, можливо, у одного з них фактично є інша сім'я.

Максимальна частка розлучень падає на перші п'ять років подружнього життя. Наявність в сім'ї дітей прямим чином впливає на міцність шлюбу. У багатодітних сім'ях, де кількість дітей понад три, відсоток розлучень набагато нижчий середнього рівня.

При розлученні як провідні вказуються три групи причин:

1. Побутові (житлові умови, невміння чи небажання одного з подружжя вести домашнє господарство, матеріальна незабезпеченість, вимушене роздільне проживання).

2. Міжособистісні конфлікти (втрата почуття любові та прихильності, грубість, різні погляди на життя, хвороба одного з подружжя, ревності). У цьому блоці головним чинником є грубість і неповага подружжя один до одного. Для жінок - ініціаторів розлучення ці причини частіше виявляються пов'язаними з алкоголізмом чоловіка, звідки і виникають грубість, побої, образи, погрози і т.д. Для чоловіків же, як правило, грубість дружини має принципово інший зміст. Це, перш за все, неповага до чоловіка, невіра в його здібності, небажання рахуватися з його інтересами, нехтування виробничими (професійними) успіхами і невдачами, докори, дріб'язкова опіка, нелюбов до друзів чоловіка та ін. З цим тісно змикається такий фактор, як відмінність поглядів на життя - так зване відмінність характерів. Воно має набагато більше значення для чоловіків, ніж для жінок.

3. Зовнішні чинники (зрада, поява нової сім'ї чи нового почуття у ініціатора розлучення, втручання батьків та інших осіб).

Звичайно, все три групи чинників тісно переплітаються. Так, зрада може бути наслідком не уваги, грубості, а грубість - результатом господарських негараздів і т.п.

Як би там не було, розлучення не проходить безслідно. Воно позначається і на емоційному благополуччі людини, і на стані його здоров'я, породжує серйозні юридичні проблеми, ускладнює економічне становище розлучених, змінює взаємини з найближчим соціальним оточенням, ставить гострі проблеми, пов'язані з виконанням батьківських ролей. Розведеним доводиться одночасно адаптуватися до розпаду шлюбу і формувати новий стиль життя.

Сьогодні серед вчених починає переважати точка зору, що розлучення не заперечує інститут шлюбу. Воно заперечує певний тип стосунків у шлюбі - відносин, побудованих на нелюбові подружжя, авторитарному придушенні одного іншим, приниженні особистої гідності і нерівність статей.

Розлучення грає фундаментальну роль у житті суспільства. Воно символізує свободу особистості. Без нього шлюб перетворився б у примусове співжиття. Якщо людина не знайшла щастя у шлюбі, їй потрібно надати шанс спробувати зробити це ще раз.

Не можна заборонити розлучення, як не можна заборонити звільнення з підприємства. Те й інше рівнозначно закріпачення особистості. Слід більш осмислено підходити до вибору партнера і, коли він стався, докласти максимум зусиль у вихованні один одного в шлюбі. Шлюб міцний лише тоді, коли люди щодня працюють над його зміцненням. Тут, як і в деяких інших важливих сферах життєдіяльності, величезну роль грає «праця душі».

Контрольні питання

- 1 Що таке сім'я, і яку роль вона відіграє у суспільстві?
- 2 Що таке шлюб?
- 3 У чому полягає основна відмінність сім'ї та шлюбу?
- 4 Що таке ендогамний і екзогамний шлюб?
- 5 Що таке моногамія і полігамія?
- 6 Що таке нерівний шлюб?
- 7 Що таке покупний шлюб, і які його різновиди вам відомі?
- 8 Що таке гостьовий шлюб?
- 9 Що таке нуклеарна сім'я?

- 10 Які типи сім'ї виділяються в соціології за критерієм лідерства?
- 11 Які функції у суспільстві виконує сім'я?
- 12 Які основні причини розлучень?
- 13 Заперечує розлучення інститут шлюбу?
- 14 Яку роль у житті суспільства відіграє розлучення?
- 15 Як ви думаєте, яка форма шлюбу більш органічна для людини: моногамія або полігамія?
- 16 Як ви вважаєте, чи повинна українська держава надати сексуальним меншинам законне право на укладення шлюбу?

9. СОЦІОЛОГІЯ КОНФЛІКТУ

9.1 Поняття конфлікту. Елементи конфліктної ситуації.

Соціальні конфлікти - важливий момент життя суспільства. Вони існують так давно, як давно існує людство. Але свій найбільш повний теоретичний вираз явище конфлікту отримало лише у 2-й пол. XX століття.

Становлення теорії конфлікту (або конфліктології) відбувалося у боротьбі з поширенням на Заході функціональним підходом в соціології, найбільшими представниками якого виступали американські вчені Толкотт Парсонс і Роберт Мертон. Суть функціонального підходу полягала в тому, що нормальним станом суспільства як системи вважалася рівновага між її елементами. Рівновага, стабільність - функція соціальної структури даного суспільства. Порушення рівноваги - явище ненормальне, дисфункція.

Соціальна структура здорового суспільства швидко усуває дисфункцію і повертається у «нормальний» стан. Таким чином, згідно зі структурного функціоналізму, соціальні конфлікти - це аномальні явища, які не властиві нормальній соціальній системі.

Однак численні подальші дослідження у соціології, особливо таких видатних вчених, як німецький соціолог Ральф Дарендорф, американські дослідники Льюїс Козер і Кеннет Боулдинг, переконливо довели, що конфлікти неминучі у будь-якому суспільстві, внутрішньо йому властиві. Конфлікти мають місце у всіх спільнотах людей - від сімейного побуту до

великої політики. Значить, їх безглуздо відкидати; їх треба вивчати і робити відповідні висновки.

У найзагальнішому вигляді можна дати наступне визначення конфлікту.

Соціальний конфлікт - це зіткнення інтересів соціальних суб'єктів (від індивіда до групи держав) з приводу життєво важливих для них об'єктів.

У будь-якій конфліктній ситуації виділяють:

- *коло учасників конфлікту;*
- *об'єкт конфлікту.*

До кола учасників конфлікту можуть входити:

- *опоненти (ті, хто безпосередньо зацікавлені в об'єкті конфлікту);*
- *підбурювачі;*
- *пособники;*
- *організатори конфлікту;*
- *радники;*
- *прихильники і противники конфліктуючих сторін;*
- *третейські судді.*

Об'єкт конфлікту - це той ресурс, на який поширюються інтереси сторін.

Об'єктом конфлікту можуть виступати матеріальні або духовні цінності, володіти якими або використовувати які бажають обидві сторони.

Зокрема, об'єктом конфлікту може бути:

- *людина (дитина при розлученні, кохана дівчина і т.д.);*
- *матеріальна власність (будинок, земля, гроші, спадок);*
- *інтелектуальна власність (ноу-хау, музичні твори, наукові розробки);*
- *умови і оплата праці;*
- *територія іноземної держави;*
- *посаду, статус, владні повноваження;*
- *нагорода і т.д.*

9.2 Класифікації конфліктів.

У сучасній соціології представлена велика кількість класифікацій конфліктів. Розглянемо деякі з них.

1. За суб'єктом конфлікти бувають:

- **внутрішньоособистісними** (зокрема, рольовий конфлікт, коли роль студентки, вступає, наприклад, у протиріччя з роллю молодої матері);
- **міжособистісними** (наприклад, через заняття певної посади);
- **між особистістю і групою** (через відмінності позицій);
- **міжгруповими** (між дворовими компаніями);
- **між асоціаціями** (між політичними партіями);
- **між інститутами** (між католицькою і православною церквами);
- **міждержавними** (між Ізраїлем і Палестиною);
- **міжкультурні** (між культурами Заходу і Сходу, між мусульманською і християнською культурами).

2. По сферам прояви конфлікти можуть бути:

- **економічними;**
- **політичними;**
- **екологічними;**
- **науковими;**
- **релігійними;**
- **побутовими;**
- **судовими;**
- **спортивними;**
- **трудовими і т.д.**

3. За домінуючим мотивами конфлікти діляться на два види:

- **емоційні**, в яких панує логіка почуттів, а не думок, де неминуче відбувається поділ всіх причетних до конфлікту на «своїх» і «чужих», а нейтралітет не зізнається;
- **раціональні**, які охоплюють розумову сферу. Вони характерні постановкою «стратегічних» цілей і далекосяжних планів. У раціональних конфліктах «блюдо помсти має бути холодним»,

як у графа Монте-Крісто. Але найчастіше у таких конфліктах визнається певний право суперника на деяку частку істини.

4. За принципом об'єктивності виділяють:

- **справжній конфлікт** - зіткнення інтересів існує об'єктивно, усвідомлюється учасниками і не залежить від будь-якого легко змінюваного чинника;
- **випадковий конфлікт** - залежить від випадкових, що легко піддаються зміні обставин, що ні усвідомлюється його учасниками; він припиняється у разі усвідомлення реально наявних альтернатив;
- **зміщений конфлікт** - причини конфлікту лише опосередковано пов'язані з об'єктивними причинами, що лежать в його основі; він може бути виразом істинного конфлікту, але в будь-якої символічній формі;
- **невірно приписаний конфлікт** - приписується не тим сторонам, між якими розігрується дійсний конфлікт; це робиться з метою провокувати зіткнення у групі противника, тим самим послаблюючи його і затушовуючи конфлікт між його істинними сторонами;
- **прихований (або латентний) конфлікт** - розвивається непомітно для спостерігача і навіть для самих учасників; найчастіше його учасники не можуть або не хочуть заявити про свою позицію у відкритій боротьбі один з одним («тихо ненавидять один одного»);
- **помилковий конфлікт** - не має об'єктивних підстав, виникає у результаті помилкових уявлень, чуток або непорозумінь.

9.3 Витоки та причини конфліктів

Своїм найглибшим корінням соціальні конфлікти йдуть у систему людських потреб. Для кожної особистості або соціальної групи набір потреб специфічний. Але всі потреби людей, так чи інакше, укладаються у п'ять основних груп (або типів):

- потреби у відтворенні роду;

- потреби у безпеці та соціальному порядку;
- потреби у добуванні засобів існування;
- потреби у передачі знань, соціалізації підростаючого покоління, підготовці кадрів;
- потреби у рішенні духовних, смисложиттєвих проблем, а також у самовираженні і самоствердженні.

Всі бажання, прагнення індивідів і соціальних груп можна віднести до якого-небудь типу цих потреб. Свідомо чи несвідомо індивіди мріють домогтися своєї мети відповідно до потреб. Однак такий шлях далеко не завжди «безхмарний».

На шляху задоволення потреб, досягнення певних цілей раз у раз виникають перешкоди. Тобто виникає своєрідна блокада дій, що не дозволяє індивіду здійснити своє бажання (наприклад, хочеться пити, а води у графіні немає). Іноді людина (або група) може подолати блокаду, переоцінивши ситуацію (наприклад, виявивши у пізню годину відсутність води у графіні, людина може втамувати спрагу молоком з холодильника, з'ївши часточку кавуна або збігавши у нічний ларьок за пляшкою напою). Однак людина може зіткнутися і з більш серйозним ускладненням у задоволенні потреби. Тоді у нього виникає стан фрустрації.

Фрустрація - це психічний стан, пов'язаний з напруженням, незадоволенням, перехідним у роздратування і злість.

Реакція на фрустрацію може розвиватися за двома напрямками:

- *відступ;*
- *агресія.*

Відступ - це уникнення фрустрації шляхом короткочасної або довготривалої відмови від задоволення потреби.

Наприклад, людина бажає отримати вищу посаду, але начальник пропонує її іншому кандидату. Тоді потерпіла невдачу людина вирішує отримати додаткову освіту, щоб мати більше гарантій на заняття цієї посади у недалекій перспективі. Хоча вона може піти й іншим шляхом: спробувати увійти в довіру до начальника, доповідаючи тому про все, що відбувається в колективі.

Агресивна поведінка, що викликається фрустрацією, може бути направлена на іншу людину або групу людей, якщо вони є причиною

розвитку фрустрації або представляються такими. Агресія при цьому носить соціальний характер і супроводжується емоційними станами гніву, ворожості, ненависті. Агресивні соціальні дії викликають агресивну реакцію у іншого індивіда або групи, і з цього моменту починається соціальний конфлікт.

Таким чином, для виникнення соціального конфлікту необхідно:

- *по-перше, щоб причиною фрустрації була поведінка інших людей (або, принаймні, здавалося такою);*
- *по-друге, щоб на агресивну соціальну дію виникла реакцію у відповідь, взаємодія.*

Відзначимо, що далеко не всякий стан фрустрації і пов'язане з ним емоційне напруження призводять до соціального конфлікту. Емоційне напруження, невдоволення, пов'язане з незадоволеністю потреб, має перейти певну межу, за якою агресія виступає у формі спрямованої соціальної дії. Ця межа визначається станом суспільного страху, культурними нормами і дією соціальних інститутів, що стримують прояв агресивних дій. Якщо у суспільстві або соціальній групі спостерігаються явища дезорганізації, знижується ефективність дії соціальних інститутів, то індивіди легше переходять межу, що відокремлює їх від конфлікту.

Наприклад, якщо у переповненому транспорті один з пасажирів ненароком наступив на ногу іншому, то може виникнути конфлікт. Однак, у тому випадку, якщо винний вибачиться перед потерпілим, то інцидент, як правило, буде вичерпаний, і конфлікт не вибухне.

Як ми вже з'ясували, потреби людей і груп різноманітні, і неможливість задоволення деяких з них породжує численні причини соціальних конфліктів.

Сучасні дослідники виділяють наступні типи причин соціальних конфліктів:

- ***наявність протилежних ціннісних орієнтацій*** (наприклад, конфлікт між прихильниками і противниками приватної власності);
- ***відмінність ідеологій*** (конфлікт між комуністичною та націоналістичною партіями);

- **економічну і соціальну нерівність.** Цей тип причин пов'язаний зі значною різницею у розподілі цінностей (доходів, знань, інформації, елементів культури і т.д.) між індивідами або групами. Нерівність у розподілі цінностей існує повсюдно, але конфлікт виникає тільки при такій величині нерівності, яка розцінюється однією з соціальних груп як вельми значна, і тільки якщо така значна нерівність призводить до блокади важливих соціальних потреб у одній із соціальних груп;
- **протиріччя між елементами соціальної структури** (підрозділ будь-якої організації прагне стати впливовішим і зайняти більш високе місце у структурі організації з метою отримання більшої частки ресурсів; конфлікт відбувається, коли інші підрозділи прагнуть до тієї ж мети при обмежених ресурсах);
- **боротьба за владу** на різних рівнях (у родині, у трудовому колективі, у державі, у світі);
- **взаємозалежність завдань.** Можливість конфлікту існує скрізь, де одна людина або група залежать у виконанні завдання від іншої людини або групи, оскільки їх діяльність буде залежати від діяльності інших людей;
- **недолік і неякісність інформації** (наприклад, конфлікти на ґрунті чуток);
- **непорозуміння, логічні помилки і семантичні труднощі у процесі комунікації** (конфлікти, що виникли через неправильно зрозумілі слова або жести);
- **недолік виховання і культури поведінки** (конфлікти, спровоковані заздрістю, хамством, ненавистю, нетактовною поведінкою).

Безсумнівно, цей ряд причин може бути продовжений і далі.

9.4 Динаміка розвитку конфлікту

Зазвичай у динаміці розвитку конфлікту виділяються три основні стадії:

- *передконфліктна (латентна) стадія;*
- *безпосередньо конфлікт;*
- *вирішення конфлікту.*

Передконфліктна стадія. Цю стадію також називають латентною, тобто прихованою.

Жоден соціальний конфлікт не виникає миттєво. Емоційне напруження, роздратування і злість звичайно нагромаджуються протягом деякого часу, тому ця стадія іноді затягується настільки, що забуваються першопричини зіткнення.

Важливий момент зародження конфлікту - наявність об'єкта, володіння яким пов'язане з задоволеністю потреб сторін, які втягуються у конфлікт. Цей об'єкт повинен бути принципово неподільним чи здаватися таким в очах суперників. Буває, що цей об'єкт може бути розділений і без конфлікту, але в момент його зародження шляхів до цього суперники не бачать і їх агресія направляється один на одного. Такий неподільний об'єкт може стати причиною конфлікту. (наприклад, оплата комунальних послуг стає причиною конфлікту, оскільки жителі міста вважають її завищеною і такою, що не відповідає обсягу і якості послуг, а міські комунальні служби вважають її заниженою і вимагають додаткового підвищення тарифів на свої послуги.)

Спочатку кожна з конфліктуючих сторін шукає шляхи досягнення цілей, уникнення так званої фрустрації без впливу на суперника. Коли всі спроби досягти бажаного виявляються марними (наприклад, у нашому випадку: спроби не платити зовсім, скарги меру міста, листи до редакцій газет і т.д.), індивід або соціальна група визначають об'єкт, який заважає досягненню цілей, ступінь його «провини», силу і можливості протидії. Цей момент у передконфліктній стадії називається ідентифікацією. Іншими словами, це пошук тих, хто заважає задоволенню потреб і проти кого слід застосовувати агресивні соціальні дії.

Трапляється, що причина фрустрації прихована, і її важко ідентифікувати. Тоді можливий вибір об'єкта для агресії, який не має ніякого відношення до блокування потреби. Ця помилкова ідентифікація може призвести до впливу на сторонній об'єкт, дії у відповідь і виникнення помилкового конфлікту. Наприклад, обурені підвищенням тарифів на

комунальні послуги люди вихлюпують свій гнів на рядових працівників прилеглого ЖЕКу.

Іноді помилкова ідентифікація створюється штучно, з метою відволікання уваги від справжнього джерела фрустрації. Так, зокрема, буває, коли уряд у будь-якій країні намагається уникнути невдоволення своїми діями шляхом перекладання провини на окремі національні групи або соціальні шари.

Передконфліктна стадія - це період, в який конфліктуючі сторони оцінюють свої ресурси, перш ніж зважитися на агресивні дії або відступати. До таких ресурсів відносяться матеріальні засоби, за допомогою яких можна впливати на суперника, інформація, влада, зв'язок, престиж, ліміт часу, територія і т.п. У той же час відбувається консолідація сил протидіючих сторін, пошук прихильників і оформлення груп, що беруть участь в конфлікті.

Передконфліктна стадія характерна також формуванням у кожної з конфліктуючих сторін стратегії, або навіть декількох стратегій. Причому застосовується та з них, яка найбільшою мірою відповідає ситуації. В даному випадку під стратегією розуміється:

- бачення ситуації учасниками конфлікту (або, як ще кажуть, «плацдарм»);
- формування мети по відношенню до протидіючої сторони (наприклад, фізично знищити, змусити піти на поступки, реорганізувати певні структури і т.д.);
- вибір способу впливу на противника (наприклад, загрози, каральні санкції, переговори, акції протесту, провокації і т.д.).

Суперники проводять розвідку для з'ясування слабких місць один у одного (наприклад, чи відповідає якимось розпорядженням законом, не замішаний чи хто-небудь із супротивників в корупції і т.д.) і можливих способів дій у відповідь, а потім самі намагаються розрахувати свої власні дії на кілька ходів вперед.

Таким чином, найбільш суттєвими моментами першої (передконфліктної) стадії конфлікту є:

- усвідомлення причини (об'єкта) конфлікту;
- ідентифікація противника;

- оцінка своїх і чужих ресурсів;
- консолідація сил протиборчих сторін, пошук прихильників;
- формування стратегії кожної з конфліктуючих сторін.

Особливо відзначимо, що саме на цій стадії формується конфліктна ситуація.

Передконфліктна стадія являє науковий і практичний інтерес, як для вчених, так і для управлінців, оскільки при вірній оцінці ситуації і в разі прийняття ефективних рішень можна на цій стадії запобігати конфлікту.

Безпосередньо конфлікт. Ця стадія характеризується, перш за все, наявністю інциденту, тобто соціальних дій, спрямованих на зміну поведінки суперників. Це активна, діяльна частина конфлікту. Таким чином, весь конфлікт, по суті, складається з конфліктної ситуації, що формується на передконфліктній стадії, і інциденту.

При цьому дії, що складають інцидент, можуть бути двох видів:

- *носять відкритий характер;*
- *носять прихований характер.*

Що стосується відкритих дій, то це можуть бути словесні дебати, економічні санкції, фізичний вплив, акції протесту, політична боротьба, спортивне змагання і т.п. Такого роду дії, як правило, легко ідентифікуються як конфліктні, агресивні, ворожі. Оскільки відкритий «обмін ударами» добре видно з боку в ході конфлікту, в нього можуть бути втягнуті співчуваючі і просто спостерігачі. Спостерігаючи самий звичайний вуличний інцидент, можна побачити, що оточуючі рідко залишаються байдужими: вони обурюються, співчують одній стороні і можуть бути легко втягнуті в активні дії. Таким чином, активні відкриті дії зазвичай розширюють сферу конфлікту, вони зрозумілі і передбачувані.

Дещо складніше справа йде з прихованими діями суперників у конфлікті. Відомо, що в ході конфліктів противники найчастіше намагаються замаскувати свої дії, заплутати, обдурити іншу сторону. Ця прихована, завуальована, але, тим не менше, надзвичайно активна боротьба має на меті нав'язати супернику не вигідний йому образ дій і одночасно виявити його стратегію. Ця тактика дуже ефективна в боротьбі фірм-конкурентів. Конкуренти вдаються до провокацій, закидають неправдиву

інформацію через «підкуплених осіб», крадуть важливу документацію, лобіюють свої інтереси у політичних колах і т.д.

Дуже важливим моментом на етапі безпосередньо конфлікту є наявність критичної точки, при досягненні якої конфліктні взаємодії між протиборчими сторонами досягають максимальної гостроти і сили.

Після проходження критичної точки кількість конфліктних взаємодій, їх гострота і сила різко знижуються, і далі конфлікт іде по низхідній лінії до свого вирішення. Якщо ж конфліктна ситуація залишилася колишньою і не усунуті причини, що викликають такий стан, конфлікт йде до нового сплеску сил протистояння, до нового підйому, нової критичної точки.

Важливо знати час проходження критичної точки, позаяк після цього ситуація найбільшою мірою піддається управлінню. У той же час втручання у критичний момент, на піку конфлікту даремно чи навіть небезпечно. Керівнику, громадському діячеві краще впливати на хід розвитку конфлікту або до критичного стану, або після нього.

Досягнення критичної точки і її проходження багато в чому залежать від зовнішніх по відношенню до учасників конфлікту обставин, а також від ресурсів і цінностей, внесених у конфлікт ззовні.

Якщо ситуація активно підтримується ззовні, то гострий конфлікт може тривати досить довго (наприклад, національні конфлікти швидко досягають критичної точки і довго утримуються на ній, якщо у справу втручається третя сторона, яка починає надавати матеріальну або ідеологічну допомогу одному із суперників).

Вирішення конфлікту. *У своєму завершенні конфлікт має три найімовірніших варіанти:*

- 1) *перемога однієї зі сторін*, що закінчується або підпорядкуванням сторони, що програла, або її знищенням (замовне вбивство, геноцид, необхідність населення змиритися з підвищенням тарифів на комунальні послуги);
- 2) *компроміс* як результат рівності сил конфліктуючих сторін (наприклад, встановлюються усереднені тарифи на комунальні послуги);
- 3) *учасники конфлікту самі стають жертвами третьої сторони*, яка не брала раніше участі в конфлікті (як свідчить китайська приказка: «Мавпа сидить на горі і дивиться на боротьбу тигрів у

долині»). Історичним прикладом такого варіанту розвитку подій може служити найжорстокіша боротьба племен інків, майя, ацтеків між собою, яка призвела до того, що всі ці племена були легко і швидко завойовані іспанськими конкістадорами.

В цілому, ознакою вирішення конфлікту служить завершення інциденту. Це означає, що між конфліктуючими сторонами припиняється конфліктна взаємодія. Усунення інциденту - це необхідна, але не достатня умова для погашення конфлікту. Бо при певних обставинах загаслий конфлікт може спалахнути знову.

Вирішення конфлікту можливо лише при зміні конфліктної ситуації, точніше, якщо буде зжита корінна причина конфлікту, коли зміниться установка суперників відносно один одного, і вони перестануть бачити один в одному ворогів.

Вирішення конфлікту може бути:

- ***повним;***
- ***частковим.***

Повний дозвіл означає припинення конфлікту, кардинальну перебудову всього образу конфліктної ситуації. При цьому «образ ворога» трансформується в «образ партнера», установка на боротьбу змінюється орієнтацією на співпрацю.

При частковому вирішенні конфлікту частіше змінюється тільки зовнішня його форма, але зберігаються внутрішні спонукальні установки до продовження протистояння. Наприклад, два родича оскаржують право на спадщину. В результаті судового розгляду воно поділено між ними. Начебто, причина конфлікту усунута. Однак родичі продовжують ненавидіти один одного, не можуть забути колишні образи, а це є ґрунтом, на якій можуть спалахнути чергові конфлікти.

У сучасній конфліктології особливий інтерес проявляється до умов і методів вирішення конфліктів.

На думку соціологів, умови успішного вирішення конфлікту такі:

- *своєчасна і точна діагностика причин конфлікту;*
- *обопільна зацікавленість сторін у подоланні протиріч;*
- *спільний пошук шляхів подолання конфлікту.*

Серед конкретних методів розв'язання соціальних конфліктів можна назвати наступні.

1 Метод уникнення конфлікту. Він може проявлятися в ухиленні від зустрічей з потенційним противником, в усуненні факторів, які могли б сприяти нагнітання напруженості і початку конфлікту (наприклад, з першої п'ятірки осіб у виборчих бюлетенях партії вивести найбільш тенденційних політиків, щоб не накликати гнів виборців).

2 Метод переговорів, який дозволяє уникнути застосування насильства. В процесі переговорів сторони обмінюються думками, що неминуче знижує гостроту конфлікту, допомагає зрозуміти аргументи сторін, об'єктивно оцінити справжнє співвідношення сил та умови примирення. Переговори дозволяють розглянути альтернативні ситуації, домогтися взаєморозуміння, прийти до згоди, консенсусу, відкрити шлях до співпраці.

3 Метод використання посередників, тобто авторитетних і компетентних осіб і громадських організацій, своєчасне втручання яких дозволяє примирити ворогуючі або знайти компроміс (відомо, що в США і Західній Європі роль посередників часто виконують лауреати Нобелівської премії).

4 Метод відкладання прийняття рішення. Іноді відстрочка прийняття рішення призводить до мимовільного ослаблення напруженості між сторонами, однак такі випадки рідкісні, і метод не можна назвати ефективним.

5 Метод третейського розгляду або арбітраж, де при розборі ситуації строго керуються нормами законів, у тому числі міжнародного права.

9.5 Функції соціальних конфліктів.

На перший погляд, здається, що конфлікт - це чисто негативне явище, і якщо у суспільстві конфлікти будуть повністю усунені, воно стане гармонійним і досконалим. Насправді, конфлікт, як і інші соціальні явища, виконує цілий ряд позитивних функцій.

До позитивних функцій конфліктів належать:

- **функція розрядки соціальної напруженості** (тобто конфлікт грає роль вихідних клапанів і відвідних каналів для накопичених пристрастей);
- **функція стимулятора і рушійної сили соціальних змін** (тобто соціальний конфлікт дозволяє системі проявити свій життєвий потенціал, змушує її мінятися відповідно до вимог часу і тому залишатися життєздатною);
- **функція збереження соціальної рівноваги** (тобто завдяки конфліктам виявляються протилежні групові інтереси, створюються можливості їх аналізу і кваліфікованого і своєчасного реагування на ситуацію);
- **комунікативна функція** (тобто в ході конфлікту індивіди краще пізнають один одного і самих себе, у них розвивається групова, класова, етнічна самосвідомість, солідарність, вони утворюють нові союзи і організації).

Зрозуміло, конфлікти мають і численні негативні наслідки. Вони можуть привести:

- до дезінтеграції суспільства;
- кризі влади;
- нагнітання соціальної напруженості;
- розколу у різних ланках соціальної структури (групах, організаціях, інститутах);
- людських жертв;
- важким психологічним травмам і т.д.

Контрольні питання

- 1 Як відбувалося становлення теорії конфлікту?
- 2 Які вчені внесли основний внесок в розвиток конфліктології?
- 3 Що таке соціальний конфлікт?
- 4 Хто може входити у коло учасників конфлікту?
- 5 Що може виступати об'єктом конфлікту?
- 6 Які класифікації конфліктів представлені у сучасній соціології?
- 7 Що таке фрустрація?

- 8 За якими напрямками може розвиватися реакція на фрустрацію?
- 9 Що необхідно для виникнення соціального конфлікту?
- 10 Які основні причини соціальних конфліктів?
- 11 Які стадії виділяються у динаміці розвитку конфлікту?
- 12 На якій стадії конфлікту формується конфліктна ситуація?
- 13 На якій стадії конфлікту виникає інцидент?
- 14 Які найбільш ймовірні варіанти завершення конфлікту?
- 15 Коли вирішення конфлікту вважається повним, а коли - частковим?
- 16 Які умови успішного розв'язання конфліктів?
- 17 Які конкретні методи вирішення соціальних конфліктів?
- 18 Які позитивні функції і негативні наслідки соціальних конфліктів?
- 19 Які найбільш гострі соціальні конфлікти ви виділили б у сучасному українському суспільстві?

10 СОЦІОЛОГІЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ

10.1 Поняття громадської думки.

Феномен громадської думки належить до числа таких соціальних явищ, які привертають увагу мислителів з давніх часів. Сила громадської думки, її активний вплив на діяльність суб'єктів історичного процесу визнавалися завжди.

Походження цього терміна - англосаксонське. З'явився він у Англії у 2-й половині XII століття, а точніше - в мові англійської державного діяча і письменника Джона Солсбері у 1159 році. З Англії цей термін прийшов в інші країни, а з кінця XVIII століття став загальноприйнятим.

Початок теоретичних досліджень громадської думки пов'язують з ім'ям французького соціального психолога Габріеля Тарда (1843-1904). В цілому ж соціологія громадської думки зі своєю проблематикою, понятійним апаратом, методикою і технікою дослідження склалася на Заході до 50 - 60-х рр. XX століття.

У соціологічній науці існує цілий ряд визначень поняття «громадська думка». Одне з них таке.

Громадська думка - це ставлення соціальних спільнот до проблем суспільного життя, що виявляється спочатку в емоціях і судженнях, а потім і в діях.

Спробуємо розібратися у таких ключових поняттях соціології громадської думки, як:

- *об'єкт громадської думки;*
- *суб'єкт громадської думки;*
- *виразник громадської думки.*

Об'єкт громадської думки - те, з приводу чого складається громадська думка.

Це можуть бути конкретні факти, явища, процеси, вчинки і поведінка людей і т.д. Різноманітність об'єктів громадської думки нескінченна: від процесів матеріального виробництва і реформ нового уряду до поведінки уболівальників на стадіоні або публіки у театрі.

Проте, існує якась закономірність: чим більшим ступенем значущості володіє об'єкт, чим сильніше зачіпає загальні потреби і інтереси, тим рельєфніше проявляється громадська думка.

Суб'єктами (носіями) громадської думки виступають стійкі спільноти людей, яким належить думка, чиї інтереси вона виражає, з позицій яких вона оцінює те чи інше явище соціальної дійсності, визначає ставлення до нього.

Такими суб'єктами можуть бути класи, нації, суспільні верстви, об'єднання або суспільство в цілому.

Важливо зрозуміти, що суб'єкт громадської думки завжди носить суспільний характер. Це означає, що окрема людина не може бути суб'єктом (або носієм) громадської думки.

Виразниками громадської думки можуть бути будь-які об'єднання людей, організації, засоби масової інформації (ЗМІ) і навіть окрема людина, яка, як ми вже зазначили, не є суб'єктом громадської думки.

Можна сказати, що громадська думка - це точка зору більшості, але не обов'язково всіх. І хоча практика показує, що іноді бувають одностайні думки, все ж це трапляється вкрай рідко. Чому?

В сучасних гетерогенних (різномірних) і складних суспільствах, де існує безліч різних соціальних груп і субкультур, важко уявити собі повне одностайність. І, природно, по найбільш значущим проблемам життя у різних груп складаються свої (іноді протилежні) уявлення. Таким чином, громадська думка являє собою лише думку більшості представників громадськості, якийсь консенсус великої кількості точок зору з обговорюваної проблеми.

Сформована громадська думка має інтегративний характер. Це не арифметична сума індивідуальних думок, а концентроване вираження колективного розуму, результат обміну думками між людьми, сплав, що репрезентує думку суспільства. Зміст сформованої громадської думки становлять лише ті оцінки, які поділяються більшістю, навіть якщо вони не щирі.

Громадська думка може бути виражена:

- *у вербальній, тобто словесній формі* (усній або письмовій: лист до редакції газети, заява в ЗМІ, виступ на мітингу або зборах);
- *в формі безпосередніх дій* (участь в акції протесту або, навпаки, демонстративна неучасть у будь-якому заході).

Прояви громадської думки можна знайти у всіх сферах людської життєдіяльності - політиці, праві, моралі, економіці, культурі, науці, релігії і т.д. Але найбільш чітко громадська думка дає про себе знати у сфері політики.

10.2 Функції громадської думки.

Громадська думка, як будь-яке складне явище, виконує у суспільстві різноманітні функції.

Позначимо основні функції громадської думки.

1 Експресивна функція (у більш вузькому сенсі - контролююча). Громадська думка завжди займає певну позицію по відношенню до будь-

яких чинників і подій у житті суспільства, дій різних інститутів, лідерів держави. Ця особливість надає даному феномену характер сили, що стоїть над інститутами влади, яка оцінює і контролює діяльність інститутів і лідерів партій, держави. Інакше кажучи, державні інститути і їх лідери стають у положення контрольованих.

2 Консультативна функція. Громадська думка дає поради щодо способів вирішення тих чи інших соціальних проблем. Але оскільки такі поради даються інститутам влади, передбачається, що ті потребують подібних порад і зацікавлені в їх отриманні.

3 Директивна функція. Ця функція проявляється в тому, що громадськість виносить рішення з тих чи інших проблем соціального життя, які мають імперативний (обов'язковий) характер. Наприклад, волевиявлення народу під час виборів, референдумів.

4 Оціночна функція. Вона полягає в тому, що громадська думка виражає відношення (позитивне чи негативне, що схвалює або не схвалює) до тих чи інших проблем або фактами дійсності.

5 Аналітична функція. Ця функція виражається в здатності громадської думки аналізувати, вивчати відносини і факти дійсності.

6 Конструктивна функція. Мова йде про те, що громадська думка програмує соціальні відносини і процеси. Ця функція тісно пов'язана з аналітичною.

7 Регулятивно-виховна. Складається ця функція у тому, що громадська думка виробляє і впроваджує в соціум певні зразки суспільних відносин і оперує цілим склепінням не прописаних законом норм, принципів, традицій, звичаїв, традицій і т.д.

10.3 Формування громадської думки та її вивчення.

Спробуємо розібратися, як формується громадська думка, які чинники детермінують її появу і функціонування.

Як стверджують соціологи, таких факторів трохи, але найбільш важливими є три з них.

- **Соціальні інтереси людей** (найважливіший фактор).

Громадська думка формується там і тоді, де і коли на обговорення

народу ставиться проблема, що має важливе практичне значення, яка зачіпає суттєві інтереси людей (економічні, політичні, духовні, побутові).

- **Момент дискусійності.** Предметом розгляду громадськості найчастіше виступають ті питання або проблеми, які припускають відмінності в оцінках, характеристиках. Навіть типовий підхід до обговорюваної проблеми за принципом «так» або «ні» породжує різні варіанти відповідей або шляхи досягнення мети.
- **Рівень компетентності.** Якщо людина не знайома з будь-яким обговорюваним питанням, то на прохання висловити думку найчастіше відповідає «Я не знаю». Але можливий і такий варіант, коли людині просто не вистачає знань для суперечки, обговорення питання. У будь-якому випадку, незнання предмета спору не стимулює розвиток дискусії, а отже, і формування громадської думки.

Формування громадської думки проходить у три етапи:

- **зародження думки;**
- **дискусії з предмету думки;**
- **утворення спільної точки зору і єдиної позиції дії.**

На практиці цей процес виглядає приблизно наступним чином.

Поява такої значущої у соціальному плані проблеми, як ставлення до приватної власності зумовлює зародження громадської думки з цього приводу. Все починається з публічних виступів прихильників інституту приватної власності (у наукових колах, у пресі, у телеефірі і т.д.). Їх виступи викликають відгуки, далеко не однозначні, і розгортається широка дискусія з даного питання. Згодом відбувається зближення точок зору, виробляється у цілому позитивне ставлення громадської думки до приватної власності, що знаходить відображення в Конституції України. Правда, це не означає, що таку думку стали розділяти абсолютно всі жителі України. Комуністи, зокрема, не сприймають інститут приватної власності. Але більшість населення країни на сьогоднішній день його схвалює.

В сучасних умовах, коли Україна стоїть перед обличчям демократичного вибору, вивчення (або вимір) громадської думки набуває першочергового значення. Сьогодні політика, що проводиться політичними

лідерами, лідерами соціальних груп і різного рівня керівниками, не може бути розсудливою, якщо вони не в курсі бажань та інтересів людей, виражених через громадську думку.

Щоб вивчити громадську думку, треба, перш за все, отримати інформацію про неї.

Серед основних джерел інформації про громадську думку відзначимо:

- листи в управлінські органи, газети, журнали;
- питання, що задаються лекторам, пропагандистам, доповідачам;
- безпосередні контакти керівників з населенням;
- рішення, постанови та інші матеріали зборів, нарад, конференцій;
- соціологічне дослідження.

Вивчити громадську думку - це значить, перш за все, вивчити основні (або якісні) характеристики громадської думки.

Якісні характеристики громадської думки такі.

- ***Спрямованість громадської думки*** - просто переважна думка «за» або «проти» по відношенню до певної події, рішення, лідера або іншого загальновідомого соціального явища.
- ***Інтенсивність*** - характеризує силу і твердість вираження громадської думки. Наприклад, позиція підтримки курсу уряду може бути виражена з різним ступенем інтенсивності: «абсолютно згоден», «в цілому згоден», «скоріше згоден, ніж ні», «напевно, згоден», «не знаю, може бути, і згоден» і т.д.
- ***Інтеграція*** - показує, наскільки громадська думка пов'язана (або збігається) з загальною системою традицій, культурою суспільства. За ступенем інтеграції громадської думки можна судити про появу в громадській думці контркультурних або субкультурних зразків, орієнтації на корінні зміни у суспільстві, передбачити відхід від традицій. Наприклад, ставлення суспільства до смертної кари, гомосексуалізму і т.д.

При вивченні громадської думки використовують різні методи:

- ***опитування;***

- *масові спостереження;*
- *аналіз документів;*
- *загальнонародні обговорення.*

Як показують останні роки, найчастіше використовується метод опитування (у вигляді анкетування та інтерв'ю).

Ще в 40-і рр. XX століття Інститут Геллапа (США) розробив так званий «п'ятимірний план», що мав на меті вдосконалення методики вивчення громадської думки.

Перш за все, були виявлені недоліки, пов'язані з постановкою питань, які мали місце в недостатньо кваліфікованих опитуваннях:

- питання задаються людям, які не мають ні найменшого уявлення про предмет обговорення;
- не робиться відмінності між тими, хто виносить судження «на ходу», і тими, хто висловлює свою думку, зваживши всі «за» і «проти»;
- питання формуються таким чином, що можуть мати різний зміст для різних людей;
- основний упор робиться на категоричні відповіді - «так» чи «ні», у той час як на деякі складні питання не можна дати однозначної відповіді;
- ігноруються причини, чому опитуваний дотримується тієї чи іншої думки;
- не враховується інтенсивність висловленої думки.

«П'ятимірний план», розроблений Геллапом, повинен був звести до мінімуму перераховані недоліки. Перш за все, в ньому передбачалося дослідження п'яти різних аспектів думки:

- 1) *уявлення (або знання) опитуваного про предмет;*
- 2) *його загальні погляди;*
- 3) *причини, чому він дотримується цих поглядів;*
- 4) *його специфічні погляди за специфічними аспектам проблеми;*
- 5) *інтенсивність висловленої думки.*

Відповідно, щоб вивчити ці п'ять аспектів думки, в плані використовуються п'ять категорій питань:

- 1) **фільтруючі питання**, спрямовані на те, щоб визначити ступінь розуміння респондентами (опитуваними) сутності проблеми, і виявлення осіб, що не володіють достатньою інформацією з даної проблеми;
- 2) **відкриті (або вільні) питання**, що дозволяють визначити загальні погляди людини на проблему;
- 3) **причинні питання**, що дозволяють дізнатися, чому людина дотримується того чи іншої думки;
- 4) **специфічні питання**, призначені для того, щоб людина висловилася за специфічними аспектам проблеми;
- 5) **питання на виявлення інтенсивності думок**.

Слід зауважити, що цей план - це найбільш фундаментальне вивчення громадської думки, а також найдорожче.

Серед усього різноманіття видів опитувань, які проводяться у країнах з розвиненою мережею соціологічних служб, можна виділити, перш за все, відкриті загальнонаціональні та регіональні опитування, результати яких широко публікуються і, отже, стають надбанням громадськості, і закриті, або конфіденційні, опитування, проведені на замовлення політичних клієнтів, а також асоціацій промисловців, профспілок, приватних осіб і різного роду організацій. Крім того, різними науково-дослідними центрами у прикладних і академічних цілях проводяться експериментальні опитування.

В Україні дослідження громадської думки аж до 90-х рр. носили фрагментарний і епізодичний характер, була вкрай слабка технічна, організаційна та теоретико-методологічна база.

В даний час дослідження громадської думки набувають широкого розмаху, а потреби політичної боротьби приводять до створення безлічі комерційних фірм, які здійснюють власні дослідження. Результати досліджень часто використовуються як засіб маніпулювання громадською думкою, політичного тиску і політичних спекуляцій. Тому вчені змушені захищати ці дані від політичних деформацій, від їх неадекватної політичної інтерпретації. Це вимагає серйозних заходів, що забезпечують репрезентативність відомостей про стан і динаміку громадської думки, надійність результатів та їх об'єктивність, а також подальший розвиток теорії громадської думки.

10.4 Маніпулювання громадською думкою.

Говорячи про феномен громадської думки, не можна не згадати і про такий важливий аспект проблеми, як маніпулювання громадською думкою.

Маніпулювання - це використання системи ідеологічних і соціально-психологічних засобів з метою зміни свідомості і поведінки людей всупереч їх власним інтересам.

Найчастіше люди не усвідомлюють, що їх світогляд, потреби, інтереси і спосіб життя багато в чому залежать від тих, хто ними маніпулює. Можливості маніпулювання особливо зростають з розвитком засобів масової комунікації.

Маніпулювання громадською думкою проникло і в нашу дійсність. Завдання соціологічної науки - викривати неспроможність таких прийомів. Як приклад назвемо деякі з них.

Прийом перший. «Адміністративний ресурс»

Керівник великої адміністративної ланки (мер міста, наприклад) дає вказівку підлеглим голосувати за кандидата Х. В іншому випадку - загрози: відключимо газ, знімемо з посади.

Схема діє і при розклеюванні наочної агітації. Портрети кандидата Х рівно і красиво висітимуть у вікнах аптек, магазинів та кафе. Портрети інших кандидатів в пристойні місця не допускаються, і робиться це легко. Хто ж хоче сваритися з «батьками міста»?

«Адміністративний ресурс» включає в себе і організацію потрібних публікацій у «підготовлених» засобах масової інформації. Правильно організовані статті, репортажі повинні вихвалити потрібного кандидата так, щоб він сам повірив у те, що народ ночами не спить, а пише і пише в газету листи на його підтримку.

Прийом другий. «Агітаційний ресурс»

За порушення правил агітації слідує жорстоке покарання кандидата аж до зняття його з виборної дистанції. Це знають всі. Надрукувати сто тисяч листівок, а вказати, що виготовлена лише тисяча, - грубе порушення. Але хто зловить? Для цього потрібні докази: слід надати до виборчої комісії 1001 листівку, отшкрябану зі стовпів, стін, дверей. Навіть теоретично це неможливо уявити. Тому таке порушення завжди в ходу. І

вже тим більше ситуація з доказами стає абсолютно абсурдною, коли мова йде про величезні бігборди, розвішані по узбіччях доріг.

Прийом третій. «Чорний піар», або чорні технології на виборах.

Слово «піар» походить від поєднання перших літер англійського словосполучення «паблік рілейшнз» (PR), що означає «зв'язки з громадськістю».

«Чорний піар» має на увазі використання у зв'язках з громадськістю «брудних, чорних технологій». Тут фантазії межі немає:

- «політичні помії» на політичного суперника;
- роздруківки чуток і відвертої брехні;
- звинувачення у різних злочинах;
- фотомонтажі;
- компромат на членів сім'ї і т.д.

Контрольні питання

- 1 Яке походження терміна «громадська думка»?
- 2 З ім'ям якого вченого пов'язують початок теоретичних досліджень громадської думки?
- 3 Що таке громадська думка?
- 4 Що таке суб'єкт, об'єкт і виразник громадської думки?
- 5 В яких формах може бути виражено громадську думку?
- 6 Які основні функції громадської думки?
- 7 Які чинники детермінують появу і функціонування громадської думки?
- 8 Які етапи формування громадської думки?
- 9 Які основні джерела інформації про громадську думку?
- 10 Що відноситься до якісних характеристик громадської думки?
- 11 Які методи використовуються в соціології при вивченні громадської думки?
- 12 У чому суть «п'ятимірного плану» Геллапа?
- 13 Що означає маніпулювання громадською думкою?
- 14 Які прийоми маніпулювання громадською думкою ви можете навести як приклад?

15 Подумайте, якими заходами можна обмежити маніпулювання громадською думкою?

11 СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

11.1 Поняття, типи, етапи і правила проведення соціологічних досліджень.

Життя ставить дуже багато питань, відповісти на які можна тільки за допомогою наукових досліджень, зокрема, соціологічних.

Безпосереднє визнання соціологічні дослідження отримали у кінці XIX - початку XX століття і прийшли на зміну індивідуальним способам накопичення соціологічного знання, знаходить вираз у оглядових і тематичних виступах, листах, статтях, нарисах, книгах, а також у відгуках, критичних відгуках і коментарях до них. Соціологічні дослідження безпосередньо спиралися на практику соціально-статистичних спостережень і соціальних обстежень.

Так, з XVIII століття в ряді країн став регулярно проводитися перепис населення. У XIX столітті проводились і опитування населення з метою з'ясування рівня життя, зокрема, серед жителів Лондона.

Ідея дослідження була запозичена соціологією з природознавства, економіки, психології, етнографії, правознавства, де форми теоретичних, а пізніше емпіричних і експериментальних досліджень з'явилися раніше. Сам термін «соціологічні дослідження» утвердився не раніше кінця 20-х - початку 30-х років XX століття.

Соціологія не може існувати, не видобуваючи емпіричну інформацію самого різного плану - про думку виборців, дозвіллі школярів, рейтинг президента, сімейний бюджет, кількість безробітних, рівень народжуваності. Видобувається подібна інформація за допомогою соціологічних досліджень, які допомагають забезпечувати безперебійну роботу механізму зворотного зв'язку, доповнюючи і конкретизуючи статистичну інформацію конкретними даними про інтереси і запити, думки і настрої людей, про їх ідеали, життєві плани, про ступінь задоволеності

організацією праці, побуту і дозвілля , станом морально-психологічного клімату і т.д.

Сьогодні кожен з нас в тій чи іншій мірі стикається з соціологічними дослідженнями як слухач радіо, читача газет, журналів, наукової літератури і т.д. Можливо, і сам буває залучений в ці дослідження в якості респондента (опитуваного), тобто джерела первинної інформації про досліджувані процеси і явища. Не виключена ймовірність того, що кому-небудь з нас доведеться організовувати таке дослідження.

Що ж таке соціологічне дослідження?

Соціологічне дослідження - це система логічно послідовних методологічних, методичних і організаційно-технічних процедур, пов'язаних між собою єдиною метою, - отримати об'єктивно-достовірні дані про досліджуваному соціальному процесі або явищі для їх подальшого використання в практиці.

У науковій літературі представлено кілька класифікацій соціологічних досліджень.

1 Відповідно до цілей соціологічні дослідження можуть бути:

- *теоретичними;*
- *практичними (емпіричними, прикладними).*

Теоретичні соціологічні дослідження орієнтовані в основному на розробку теорій, виявлення соціальних тенденцій розвитку системи, аналіз загальних суперечностей.

Практичні (емпіричні, прикладні) соціологічні дослідження стосуються вивчення конкретних соціальних проблем, часто пов'язаних з вирішенням практичних завдань, регулюванням міжгрупових і внутрішньогрупових відносин і соціальних процесів.

2 Залежно від конкретних завдань соціологічне дослідження може виступати як:

- *пілотажне (або розвідувальне);*
- *описове;*
- *аналітичне.*

Пілотажне (або розвідувальне) дослідження - це пробне дослідження, що передуює основному і призначене для перевірки якості підготовки. В ході даного дослідження уточнюються цілі, гіпотези,

завдання дослідження, здійснюється «обкатка» інструментарію, тобто методичних процедур і документів: спостереження, анкет і т.д. Обстежувані сукупності у цьому дослідженні невеликі. Пілотажне дослідження допомагає отримати оперативну соціологічну інформацію. Проводити таке дослідження важливо у тих випадках, коли вперше починають вивчати цю проблему.

Описове дослідження має на меті одержання відомостей цілісного характеру про досліджуване явище. Результатом такого дослідження виявляється загальна картина стану його об'єкта. Тут ставиться завдання цілісного сприйняття проблеми, але без глибокого проникнення в суть справи.

Аналітичне дослідження - це тип дослідження, при якому потрібно виявити причини, протиріччя, характер і способи вирішення проблем. Встановлюється зв'язок між характеристиками досліджуваного явища, визначаються фактори, що впливають на нього зсередини і ззовні. Це найскладніший і глибокий вид соціологічних досліджень.

3 За масштабністю здійснення виділяють наступні види соціологічних досліджень:

- *міжнародні;*
- *загальнонаціональні;*
- *регіональні;*
- *галузеві;*
- *локальні і ін.*

4 За частотою проведення соціологічні дослідження можуть бути:

- *разовими;*
- *повторними.*

Разові дослідження дають можливість отримати знання про соціальні явища і процеси на поточний момент.

Повторні дослідження спрямовані на явища, проблеми в динаміці, зміні, розвитку. Мета таких досліджень - вивчення одного і того ж об'єкта або його різних компонентів, що проводиться кілька разів через певні інтервали часу, в однакових або видозмінних умовах.

Як показує практика, одним з найбільш ефективних видів повторного соціологічного дослідження є соціологічний (або соціальний) моніторинг.

Соціологічний моніторинг являє собою цілісну систему відстеження процесів, які відбуваються у суспільстві, на основі збору, зберігання і обробки інформації через певні проміжки часу.

Основна мета соціологічного моніторингу - отримання нової систематизованої соціологічної інформації про досліджувані явища і процеси у політичній, економічній, соціальній, екологічній, соціокультурній сферах суспільства, причому не одноразово, а періодично через невеликі періоди часу. При моніторинговій системі дослідження, як правило, проводяться обов'язкові щомісячні обстеження і експрес-опитування з найбільш актуальних проблем.

Відразу обмовимося, що більшість соціологічних досліджень носять прикладний характер, тому в подальшому викладі матеріалу будемо мати на увазі саме цей тип дослідження.

У класичному прикладному соціологічному дослідженні можна виділити три основні етапи, кожен з яких включає в себе ряд важливих процедур:

- 1) підготовчий (розробка програми дослідження);
- 2) основний (проведення емпіричного дослідження);
- 3) завершальний (обробка і аналіз даних, формулювання висновків і рекомендацій).

До всіх соціологічних досліджень, не дивлячись на відмінності між ними і незалежно від того, за допомогою якого методу вони здійснюються, застосовуються три вимоги.

- 1 об'єктивність**, яка полягає у необхідності врахування всіх факторів і неприпустимість прийняття певної точки зору до того, як аналіз всієї зібраної інформації буде завершений.
- 2 точність**, що припускає чіткість постановки задач, яким підкоряється дослідження, однозначність в їх розумінні і трактуванні, а також вибір інструментів дослідження, які забезпечують необхідну достовірність результатів дослідження.
- 3 ретельність** - це принцип, який полягає в детальності планування кожного дослідження, високій якості виконання всіх

дослідницьких операцій, що досягається за рахунок високого рівня професіоналізму і відповідальності дослідницького колективу, а також ефективної системи контролю його роботи.

Крім того, при здійсненні дослідження соціолог повинен дотримуватися кількох непорушних правил, які доповнюють основні вимоги.

Перше правило - яке питання, така і відповідь. Воно означає, що поставлені питання повинні бути адекватні цілям і завданням дослідження, вони повинні розкривати обсяг і предмет, допомагати перевірці гіпотез. Але за своїм змістом вони не повинні нав'язувати бажану інформацію, вони можуть тільки виявляти думку респондента.

Друге правило - респондент завжди правий. Виходячи з цього, необхідно, щоб зміст соціологічного документа був лояльним по відношенню до респондента, не викликав у нього негативних емоцій, пробуджував повагу до дослідника і до дослідження.

Третє правило - високий професіоналізм і неухильне дотримання етики соціологічної праці. Професійний підхід у соціології реалізується головним чином на етапі розробки методологічної частини програми. Але на етапі польового дослідження соціолог має можливість також виявити певний рівень свого професіоналізму. Це визначається дотриманням етичних норм поведінки, і, в першу чергу, створенням комфортних умов. Респондент повинен відчувати себе здобувачем дослідження. Досягається це через ряд технічних прийомів, які присутні у документі і у взаєминах соціолога і досліджуваного.

Четверте правило говорить - сумнівайся! Це означає, що вся техніка і методика повинні перевірятися, і вся отримана інформація повинна бути оснащена системою перевірок і контрольних заходів.

Підсумовуючи, ще раз підкреслимо, що мета будь-якого соціологічного дослідження - аналіз таких проблем, які мають ключове значення для життя суспільства. Предмет уваги соціологів повинен відрізнятися яскраво вираженою актуальністю, тобто бути затребуваний життям; соціолог покликаний допомагати вирішувати найважливіші завдання і, крім того, створювати науковий доробок, базу для задоволення потреб не тільки сьогодення, але й завтрашнього дня.

Разом з тим, проведення соціологічного дослідження - не самоціль. Як би не була значною його роль і широкі можливості, воно виступає в якості лише одного із засобів отримання соціальної інформації. Визнання за соціологічним дослідженням статусу «одного з ...» не дозволяє абсолютизувати його роль і розглядати, як це іноді буває, як панацею від усіх бід.

11.2 Програма соціологічного дослідження.

Обов'язковим вихідним документом будь-якого соціологічного дослідження є його програма.

Програма соціологічного дослідження - це виклад основних принципів, теорії та методології дослідження, його процедур і організації.

Вважається, що для розробки якісної програми в неї має бути вкладено не менше 50% інтелектуальних зусиль дослідника або дослідницького колективу.

По суті, програма повинна відповідати на питання:

- 1 Що треба робити?
- 2 Яким кадровим потенціалом, на підставі яких наукових напрацювань і науково-технічних засобів здійснити задумане?
- 3 Як виконати задумане?

Програма соціологічного дослідження як науковий документ складається з двох основних частин:

- *методологічної;*
- *методичної (процедурної).*

Методологічна частина включає в себе:

- *формулювання проблеми;*
- *визначення мети і завдань дослідження;*
- *позначення об'єкта і предмета дослідження;*
- *логічний аналіз основних понять;*
- *висування гіпотез.*

Методична частина передбачає:

- *визначення вибіркової сукупності;*

- *обґрунтування методів збору даних;*
- *вибір типу інструментарію;*
- *складання схеми проведення прикладного дослідження;*
- *обробку та аналіз даних;*
- *підготовку наукового звіту.*

Розглянемо більш детально окремі розділи програми.

Методологічна частина програми. Будь-яке дослідження починається з постановки будь-якої проблеми.

Проблема - це завжди протиріччя між знаннями про потреби людей в якихось результативних практичних або теоретичних діях і незнанням шляхів і засобів їх реалізації. Вирішити проблему - значить отримати нове знання або створити теоретичну модель, що пояснює те чи інше явище, виявити фактори, що дозволяють впливати на розвиток явища у бажаному напрямку.

Замовлення соціологу найчастіше формується у вигляді позначення деякої проблемної ситуації, вказівки на якесь соціальне протиріччя або просто свідчення про незадовільний стан справ у тій чи іншій сфері виробництва, управління і т.д. Соціологу належить перевести проблемну ситуацію у формулювання проблеми, яку він буде досліджувати.

Визначення мети і завдань дослідження - дуже важливий розділ програми.

Мета дослідження орієнтує на кінцевий результат. Вона може мати як теоретичний, так і прикладний характер. Під метою розуміється загальна спрямованість дослідження, те, що має бути досягнуто в кінці всієї роботи.

Якщо мета у дослідженні буває, як правило, одна, то завдань кілька, і всі вони так чи інакше конкретизують мету, визначають засоби її досягнення. Основні завдання дослідження відповідають його цільовій установці, додаткові ставляться для перевірки побічних, не пов'язаних з даною проблемою гіпотез. У серйозному науковому дослідженні саме програмні цілі і завдання утворюють провідну нитку, дисциплінуючи дослідницьку роботу і підвищуючи її ефективність.

Залежно від теми, проблеми і мети дослідження визначається об'єкт вивчення. У цій якості виступає група або спільність людей, соціальний

інститут, соціальне явище, будь-яка сфера соціальної дійсності. Об'єкт соціологічного дослідження - те, на що спрямований процес пізнання або соціологічного впливу. Наприклад, їм можуть бути молодь, робітники промислових підприємств, фермери, система соціального захисту і побутового обслуговування населення тощо. В рамках одного об'єкта може виникнути кілька проблем і, отже, кілька предметів дослідження.

Предметом дослідження виступають найбільш значущі з теоретичної або практичної точки зору властивості, сторони об'єкта, які підлягають безпосередньому вивченню. Предмет дослідження - це ті параметри об'єкта, в яких найбільш рельєфно проявляються соціальні протиріччя. Предмет містить у собі найбільш істотне для дослідника питання, яке в принципі дозволяє виявити нову тенденцію або навіть закономірність досліджуваного протиріччя.

Наприклад, якщо для дослідження обрано проблему підвищення ефективності вищої освіти, то в якості предмета дослідження можуть бути виділені: способи відбору найбільш талановитої молоді, матеріальні умови навчання та побуту студентів, кваліфікація викладачів, організація навчального процесу, участь студентів у самоврядуванні, увагу суспільства до проблем вищої школи та ін.

Соціологічне дослідження слід вести тільки на основі категоріального (понятійного) апарату. Від цього у значній мірі залежить успішність теоретичного аналізу, глибина емпіричного дослідження.

Всі поняття (визначення), з якими доводиться стикатися у повсякденному житті, дають можливість орієнтуватися у соціальній реальності. Чи повністю поняття бувають тотожні реальності? Ні. Наприклад, поняття «злочинець» - людина, яка вчинила злочин або вже засуджена судом? Саме для відповідного, адекватного визначення понять проводиться їх логічний аналіз - процедура їх інтерпретації, сенс якої - чітко вказати, що розуміється в дослідженні під термінами або поняттями.

Формування гіпотези - заключна частина теоретичної підготовки прикладного соціологічного дослідження. Гіпотеза дослідження - це науково обґрунтоване припущення, висунуте для пояснення будь-яких чинників, явищ і процесів, яке треба або підтвердити, або спростувати.

Соціологічне дослідження ґрунтується, як правило, на попередніх припущеннях. У них висловлюються думки про причини виникнення

досліджуваної проблеми. Дослідник їх узагальнює, потім формулює свої припущення у вигляді гіпотез. Гіпотези дозволяють підвищити оперативність дослідження, правильно вибрати його об'єкт, метод збору соціологічної інформації. Але вони не повинні пов'язувати дослідника і визначати підсумки його роботи. Гіпотези повинні бути сформульовані ясно і чітко, однозначно.

У науці існують певні правила висування та перевірки гіпотез.

1 Гіпотеза повинна бути сумісна з фактами, яких вона стосується.

2 Для пояснення фактів потрібно висувати якомога менше гіпотез; зв'язок між гіпотезами повинен бути якомога більш тісним.

3 З декількох гіпотез краща та, яка однаково пояснює більшість фактів.

4 Не можна будувати дослідження на гіпотезах, які суперечать одна одній.

5 При висуванні гіпотез необхідно розуміти, що висновки будуть мати імовірнісний характер.

Методична (процедурна) частина програми. Поряд з методологічною велике значення у дослідженні має методична частина програми, яка включає у себе опис методики і організації дослідження. Центральне місце у цьому розділі займає визначення обстежуваної сукупності. Соціолог повинен вирішити, досліджувати чи весь досліджуваний масив або його частину. У першому випадку дослідження буде суцільним, у другому - вибіркоvim. Якщо об'єкт дослідження невеликий (наприклад, 200 ... 500 осіб), то його вивчення може бути суцільним. Але якщо об'єкт дослідження досить великий (більше 500 осіб), то найчастіше застосовується вибіркове дослідження. У чому його суть?

Вся спільність (об'єкт), на яку поширюється дослідження, носить назву «генеральна сукупність».

Однак пізнати всю генеральну сукупність (це можуть бути тисячі, або навіть мільйони людей) дуже важко, а то й неможливо. Таке дослідження потребують величезних матеріальних, фінансових витрат і багато часу. Вирішити цю проблему допомагає знання того, що найбільш суттєві властивості є однаковими у однотипних соціальних явищ, і для того, щоб з'ясувати їх, зовсім не обов'язково досліджувати всю генеральну

сукупність. Досить вивчити частину сукупності і на основі аналізу цієї частини робити висновки про ціле. Таку частину називають вибірковою сукупністю (або вибіркою).

Вибіркова сукупність - це певне число елементів генеральної сукупності, відібране за спеціальними параметрами.

В ідеалі система вибірки повинна точно відображати необхідні для вивчення якості генеральної сукупності. Образно кажучи, вибіркова сукупність - це зменшена копія генеральної сукупності.

Існують різні методи вибірки. Позначимо основні з них.

1 *Метод серійної вибірки.* Генеральна сукупність розбивається на окремі частини (серії), і з кожної частини пропорційно відбираються одиниці для вимірювання (наприклад, по 20% від груп студентів різних інститутів).

2 *Метод механічної вибірки.* З генеральної сукупності через рівні проміжки відбирають необхідну кількість респондентів (наприклад, кожен 10-й).

3 *Метод гніздовий вибірки* - вибір для вивчення певної характерної групи з усієї генеральної сукупності (наприклад, однієї студентської групи з усіх учнів вузу).

4 Метод основного масиву - опитування 60 ... 70% всієї генеральної сукупності (наприклад, співробітників будь-якої фірми).

5 Метод квотної вибірки - відбір певної кількості респондентів по ряду ознак (за професією, освітою, віком, доходу і т.д.).

При визначенні вибірки дуже важливо враховувати її структуру та обсяг.

Структура вибірки - це процентні пропорції ознак об'єкта, на підставі яких складається вибіркова сукупність.

Наприклад, якщо в генеральній сукупності 30% молоді, 50% людей середнього віку і 20% літніх, то і в вибірковій сукупності повинні дотримуватися процентні пропорції трьох вікових груп.

Обсяг вибірки - це кількість одиниць вибіркової сукупності.

Фахівці вважають, що найкраща вибірка - не обов'язково велика. Звичайно, чим більше обсяг вибірки, тим вище точність її результатів. Однак величезна вибірка не гарантує успіху, якщо генеральна сукупність є дуже неоднорідною.

Безсумнівно, цінність і значимість соціологічного дослідження залежать від його репрезентативності (достовірності).

Репрезентативність - це властивість вибірки відображати характеристики досліджуваної (генеральної) сукупності. Розбіжність між генеральною і вибірковою сукупністю називається **помилкою репрезентативності**.

Відповідно, репрезентативним (тобто достовірним) вважається дослідження, при якому помилка репрезентативності не перевищує 5%.

Цікаво, що інститут Геллапа в США допускає помилки у 5%, тоді як в українській соціології допускається помилка у 3%.

За даними цього інституту, існує така залежність: при 100 опитуваних помилка становить 11%, при 200 - 8%, при 400 - 6%, при 600 - 5%, при 750 - 4%, при 1000 - 4%, при 1500 - 3%, при 4000 - 2%.

Важливий розділ методичної частини програми - обґрунтування «безпосередніх» методів збору соціологічної інформації.

При зборі первинних даних в соціології використовуються чотири основні методи:

- *аналіз документів;*
- *опитування;*
- *спостереження;*
- *експеримент.*

Про ці методи йтиметься далі.

У методичній частині програми вибирається і обґрунтовується тип інструментарію, тобто певного набору методично-дослідних документів, розроблених відповідно до програми, цілей і завдань дослідження, за допомогою яких забезпечується збір емпіричних соціологічних даних (анкета, бланк інтерв'ю, картка спостереження та ін.).

У цій же частині програми викладається схема проведення прикладного дослідження, тобто визначаються основні етапи проведення дослідження, зміст дій соціологів на кожному з виділених етапів, передбачувані результати дій на кожному з цих етапів.

Далі програма передбачає опис способів і методів обробки та аналізу отриманої соціологічної інформації.

Емпіричні дані соціологічного дослідження ще не дозволяють зробити вірні висновки, виявити тенденції, перевірити висунуті в програмі дослідження гіпотези. Отриману первинну соціологічну інформацію слід узагальнити, проаналізувати і науково інтерпретувати. Для цього всі зібрані анкети або бланки інтерв'ю необхідно перевірити, закодувати, ввести в ЕОМ, згрупувати отримані дані, скласти таблиці, графіки, діаграми і т.д.

Підсумки аналізу отриманої інформації відображаються, як правило, в звіті про проведене соціологічне дослідження.

Науковий звіт включає в себе обґрунтування актуальності дослідження і його характеристики (цілі, завдання, вибірку сукупності і т.д.), аналіз емпіричного матеріалу, теоретичні висновки і практичні рекомендації. Висновки, пропозиції і рекомендації повинні носити конкретний, реалістичний характер, мати необхідні обґрунтування в матеріалах дослідження, підтверджуватися документальними й статистичними даними.

Контрольні питання

- 1 Що таке соціологічне дослідження?
- 2 Коли соціологічні дослідження отримали безпосереднє визнання?
- 3 Хто такий респондент?
- 4 Які типології соціологічних досліджень існують в сучасній соціології?
- 5 Що таке соціологічний моніторинг?
- 6 Які етапи виділяються у класичному прикладному соціологічному дослідженні?
- 7 Які вимоги пред'являються до всіх соціологічних досліджень?
- 8 Яких правил повинен дотримуватись соціолог при проведенні соціологічних досліджень?
- 9 Що таке програма соціологічного дослідження?
- 10 З яких основних частин складається програма соціологічного дослідження? Що вони в себе включають?
- 11 Що таке генеральна і вибірка сукупність?
- 12 Які методи вибірки існують? У чому їх суть?

13 Що таке структура, обсяг і репрезентативність вибірки?

14 Як ви думаєте, соціологічні дослідження в Україні повинні фінансуватися більшою мірою державою або приватними особами та організаціями?

12 МЕТОДИ ЗБОРУ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

12.1 Метод аналізу документів.

У всіх сучасних суспільствах одним з найважливіших засобів оформлення, фіксації, збереження, передачі інформації, обміну нею є документи.

Документ - це спеціально створений людиною об'єкт, призначений для зберігання, відтворення і передачі інформації.

Всі сфери, структури, спільності і осередки суспільства, так чи інакше, оформляються певними документами. Для окремої людини - це свідоцтво про народження, паспорт, посвідчення особи, атестат зрілості, диплом про вищу освіту і т.п. Для сім'ї - це свідоцтво про шлюб. Для університету або дослідницького інституту - це його статут. Для політичної партії - її програма і статут. Для держави - це Конституція країни і її закони.

У своєму ставленні до документів соціологія виходить з того, що вони представляють собою важливе джерело соціальної інформації та разом з тим результат осмислення і певного оформлення знань про певну сферу, соціальну структуру або осередок суспільства. Аналіз документів дозволяє соціологу виявити певні особливості, властивості і взаємозв'язки тих чи інших соціальних явищ і процесів, специфіку включення у них різних індивідів, груп і спільнот, розпізнати норми, цінності, ідеали, якими керуються люди на різних етапах розвитку суспільства і в різних соціальних ситуаціях, простежити динаміку розвитку тих чи інших соціальних верств і груп, їх взаємин один з одним, а також з державою, культурою, релігією, політичними партіями тощо, виявити основні тенденції і пропорції соціального розвитку.

Що ж розуміється під аналізом документів в соціології?

Аналіз документів - це сукупність методичних прийомів і процедур, що застосовуються для вилучення із документальних джерел соціологічної інформації при вивченні соціальних процесів і явищ з метою вирішення певних дослідницьких завдань.

Для того, щоб величезний і різноманітний масив документації можна було успішно і ефективно використовувати з метою отримання з неї необхідної соціологам інформації, документи слід класифікувати. Така класифікація здійснюється за цілою низкою підстав.

1 За загальною значимістю документи зазвичай діляться на:

- **офіційні** (закони, укази, декларації, розпорядження і т.д.);
- **неофіційні** (особисті заяви, листи, скарги, щоденники, сімейні альбоми та ін.).

2 За формою викладу документи поділяються на:

- **статистичні** (звіти, збірники статистичних матеріалів, що містять економічні та соціальні показники розвитку країни, динаміку народжуваності, смертності, матеріального добробуту населення, його освітнього рівня і т.п.);
- **вербальні**, тобто такі, в яких інформація втілена в словесно вираженій формі (листи, преса, книги та ін.).

3 За способом фіксації інформації виділяються наступні різновиди документів:

- **письмові**, в яких інформація викладена у формі буквеного зображення (рукописи, книги, повідомлення преси, різного роду документальні свідчення - про народження, про службову посади, про право на володіння майном і т.п.);
- **іконографічні**, що сприймаються візуально (ікони, картини, кіно і фотодокументи, відеозапису);
- **фонетичні**, тобто орієнтовані на слухове сприйняття (грамплатівки, магнітофонні записи, лазерні диски та ін.).

4 За критерієм авторства документи поділяються на:

- **індивідуальні**, створені одним автором (лист, заява, скарга);

- **колективні**, створені декількома авторами або групою людей (звернення до депутатів, уряду або населенню країни, декларація про наміри групи, партії, руху і т.п.).

Найважливішим джерелом соціологічної інформації є документи, спеціально створені для цілей дослідження: анкети, опитувальні листи, бланки інтерв'ю, тести, протоколи спостережень, дані контент-аналізу, виражені в формі звіту, та ін.

Різноманіття видів документів по-різному використовується у соціологічних дослідженнях, однак існують два основні методи аналізу документів:

- **традиційний (класичний);**
- **формалізований (контент-аналіз).**

Традиційний аналіз - це розумові операції над текстом з певною метою. В його основі лежить розуміння тексту, виявлення логічних зв'язків між елементами укладеної в ньому інформації.

У традиційному аналізі документів розрізняють зовнішній і внутрішній аналіз. Зовнішній аналіз передбачає вивчення обставин виникнення документа, визначається його вид (особистий або офіційний), час і місце появи, авторство і мета створення, ставлення автора до змісту документа і ін. Внутрішній аналіз - це дослідження змісту документа, відмінностей між фактичними подіями і їх відображенням у даному документі і, найголовніше, систематизація та інтерпретація відомостей.

Умовність поділу аналізу на зовнішній та внутрішній очевидна. Але у будь-якому вигляді традиційний аналіз досить трудомісткий і не відрізняється високим рівнем точності. Його головний недолік - упередженість дослідника. Який би він не був сумлінний, як би не намагався об'єктивно і неупереджено аналізувати отримані відомості, їх тлумачення вимагає оцінки, а оцінка не вільна від пристрасті. На тлумаченні документальних даних позначаються емоції, цінності, інтереси людей. Залежно від цих факторів один і той же документ по-різному буде тлумачений різними дослідниками.

На противагу суб'єктивізму традиційного аналізу склався більш об'єктивний метод - контент-аналіз. Цей метод можна застосовувати не тільки в соціології, але і в психології, кримінології, історичній науці,

літературознавстві та журналістиці. Як стверджують деякі соціологи, до 80% самої секретної інформації видобувається за допомогою даного методу.

У соціологічних дослідженнях об'єктом контент-аналізу є газети, угоди, протоколи, договори та інші документи. На підставі змін у текстах соціологи судять про тенденції у суспільному житті, розклад політичних сил, функціонування соціальних інститутів, політичні та ідеологічні установки і т.д.

Сутність контент-аналізу полягає в підрахунку того, як у деякому інформаційному масиві відображені цікавлять, тобто значущі, на думку дослідника, певні смислові одиниці. Такими одиницями є слова, фрази, мовні звороти, імена, соціальні статуси, оцінки, особисті якості людей, порядок перерахування осіб, акценти, теми, проблеми та ін. Попросту кажучи, фіксується і обробляється те, про що йде мова в документі, як часто і в зв'язку з чим повторюються одні й ті ж слова і судження, які виставляються оцінки і як розставляються акценти. Підрахунок кількості однакових або близьких за змістом «одиниць» дозволяє виявити те, що упоряднику документа, можливо, хотілося б приховати: чи йде мова про кризу або про «окремі недоліки». Наприклад, під час Другої світової війни американський соціолог Г. Лассуелл проводив зі своїми співробітниками дослідження, в якому фіксував частоту використання таких слів-символів, як «Англія», «Росія», «демократія», «фашизм», а також сприятливе і несприятливе до них ставлення. Контент-аналіз текстів американської газети «Істинний американець» незаперечно довів, що газета є профашистською, що і послужило підставою для її закриття.

Контент-аналіз передбачає певну репрезентативність, для більшої достовірності береться досить представницький масив документів, що відносяться до теми дослідження.

12.2 Метод соціологічного опитування.

Основна маса емпіричної інформації видобувається у соціології методом опитування.

Соціологічне опитування - це письмове або усне, безпосереднє або опосередковане звернення до респондента з питаннями, зміст відповідей на які розкриває досліджувану проблему.

Опитування займає важливе місце у соціологічних дослідженнях. Його основне призначення полягає в отриманні соціальної інформації про стан громадської, групової, колективної, індивідуальної думки, а також про факти, події, оцінки, пов'язані з життєдіяльністю респондентів. За підрахунками деяких вчених, з його допомогою збирається 70% інформації.

Опитування є провідним методом у вивченні сфери свідомості людей. Цей метод особливо важливий у дослідженні соціальних процесів і явищ, малодоступних безпосередньому спостерігачеві, а також у випадках, коли досліджувана сфера слабо забезпечена документальною інформацією.

Опитування, на відміну від багатьох інших методів соціологічних досліджень, дозволяє вловити через систему формалізованих питань не тільки акцентовані думки респондентів, а й нюанси, відтінки їх настрою, структури мислення, виявити роль інтуїтивних моментів в їх поведінці і т.д. Оперативність, простота, економічність цього методу роблять його популярним і пріоритетним у порівнянні з іншими методами соціологічних досліджень.

Для отримання якісних даних методом опитування необхідно дотримуватися певних умов. До них відносяться:

- наявність надійного інструментарію, обґрунтованого програмою дослідження;
- створення сприятливої, психологічно комфортної обстановки опитування;
- ретельна підготовка соціологів.

Дотримання зазначених вимог і їх значимість багато в чому вирішуються видами соціологічного опитування.

1 За формою вираження опитування поділяються на:

- **усні (інтерв'ю);**
- **письмові (анкетування).**

2 За кількістю респондентів опитування можуть бути:

- **індивідуальними;**
- **груповими.**

3 За технікою виконання опитування поділяються на такі види:

- **роздаткове** (анкетне опитування, при якому опитувач особисто вручає анкету і або чекає, поки вона заповниться, і тут же отримує її - очне роздаткове опитування, або отримує заповнену анкету через кілька днів - заочне роздаткове опитування);
- **поштове** (анкета за попередньою згодою висилається і виходить через пошту);
- **пресове** (анкета пропонується читачеві через друкований орган);
- **телефонне** (здійснюється за допомогою телефонного зв'язку з респондентом).

4 За типом дослідницьких завдань виділяються такі види опитувань:

- **глибинне** (націлене на отримання пошукової інформації);
- **фокусоване** (збираються дані по конкретній ситуації);
- **стандартизоване** (націлене на отримання статистичної інформації);
- **соціометричне** (націлене на отримання інформації про взаємини у малих групах).

5 За рівнем компетентності респондентів розрізняють:

- **масове опитування** (думка неспеціалістів з тієї чи іншої актуальної теми);
- **експертне опитування** (опитування фахівців з даної, аналізованої проблеми).

Як і будь-який інший метод, метод соціологічного опитування має свої переваги і недоліки.

Переваги методу опитування такі:

- опитування - це економний і оперативний метод збору інформації;
- опитування дозволяє вивчати внутрішній світ людини: його цінності, інтереси, бажання, надії, тривоги і т.д.

До недоліків методу опитування слід віднести наступні:

- суб'єктивність респондентів, які в своїх відповідях можуть орієнтуватися на громадську думку і реакцію інших. При

цьому даний недолік не може бути подоланий масовістю опитувань, оскільки масовими можуть бути і стереотипи, забобони, омани і т.д.;

- той факт, що в деяких випадках значне число респондентів не здатне відповісти на поставлене запитання в силу неосвіченості або непоінформованість.

При всьому різноманітті видів соціологічного опитування в ньому все ж виділяють два основних види - анкетування і інтерв'ю. Охарактеризуємо ці види більш докладно.

Анкетування як вид опитування. У практиці соціологічних досліджень найбільш поширеним видом опитування є анкетування, або анкетне опитування. Він здійснюється за допомогою добре відпрацьованого інструменту - анкети.

Анкета - це об'єднана єдиним дослідницьким задумом система питань, спрямованих на отримання інформації від респондентів про соціальні факти, явища і процеси.

Будь-яка анкета включає в себе три основні частини:

- *вступну;*
- *основну (змістовну);*
- *заклучну.*

Вступна частина являє собою безпосереднє звернення до респондента. У ній коротко говориться про цілі і завдання дослідження, повідомляється, як будуть використані її результати. Тут же роз'яснюються правила заповнення анкети.

Основна частина містить питання, спрямовані на отримання необхідної інформації. Оскільки в дослідженні, як правило, ставиться кілька завдань, то вирішення кожного із завдань повинен відповідати свій блок питань.

У *заклучній частині* міститься так звана «паспортичка», де з'ясовуються соціально-демографічні характеристики опитуваного: стать, вік, сімейний стан, освіта, соціальне походження, професія, місце роботи і т.д. Тут же, як правило, респонденту пропонується висловити свою думку по темі опитування і висловлюється подяка за участь у дослідженні.

У соціологічній практиці відпрацьовані певні правила складання анкети:

1) анкета повинна бути максимально компактною. Час її заповнення не повинен перевищувати 30- 40 хвилин. В іншому випадку респондент втомлюється, і останні питання залишаються зазвичай без повноцінних відповідей;

2) питання повинні бути чіткими, ясними, зрозумілими, в них не повинно міститися двозначності;

3) питання повинні відповідати вимогам логіки: спочатку мова повинна йти про встановлення того чи іншого факту (події), а вже потім про його оцінку;

4) важливо, щоб інтерес до предмету опитування, що міститься в анкеті, не знижувався, а поступово підвищувався. Тому більш складні питання повинні слідувати за більш простими;

5) перше питання не повинно бути ані дискусійним, ані таким, що насторожує. Найкраще, якщо воно буде нейтральним;

6) важкі питання доцільно помістити у середину, щоб, відповідаючи на них, респондент зумів «включитися» в тему дослідження.

Достовірність і надійність інформації в анкетному опитуванні залежить від форми і типів питань, а також послідовності, в якій вони задаються.

У соціології питання виконує функцію дослідницького інструменту, тому важливо чітко уявляти собі типологію питань, що застосовуються при дослідженні.

1 За змістом питання, що формуються в анкеті, підрозділяються на наступні типи:

- **питання про факти**, метою яких є отримання інформації про соціальні явища, про стан справ на виробництві, про поведінку оточуючих, про рід діяльності респондента і т. д.;
- **питання про думки**, що мають на меті з'ясування думки опитуваних щодо тих чи інших важливих подій, а також про існуючу в країні, регіоні або на підприємстві ситуації;
- **питання про знання**, орієнтовані на з'ясування того, що і в якій мірі знає респондент про те, що цікавить дослідника;

- **питання про оцінки**, що мають на меті дізнатися оцінку респондентами тих чи інших явищ, процесів, подій;
- **питання про мотиви**, націлені на з'ясування суб'єктивних уявлень респондентів про мотиви їх вчинків або оцінок.

2 За цільовим призначенням виділяються:

- **основні питання**, тобто ті, за допомогою яких дослідник має намір отримати необхідну інформацію;
- **контрольні питання**, за допомогою яких дослідник перевіряє, наскільки щиро, несуперечливо і послідовно відповідає респондент;
- **питання-фільтри**, які задаються для відсіву некомпетентних осіб при опитуванні з досліджуваної проблеми або ж з метою виділення частини респондентів з усього масиву за певною ознакою;
- **навідні запитання**, які надають допомогу респонденту у правильному осмисленні основного питання, що допомагають дати більш точну відповідь;
- **буферні питання**, які вводяться для того, щоб підготувати респондента до переходу від однієї теми до іншої;
- **контактні питання**, спрямовані на встановлення інтересу до дослідження, підтримка уваги, розташування до дослідника.

3 За формою вираження розрізняють:

- **прямі запитання**, які задаються ніби «в лоб» і дозволяють з'ясувати позицію або ставлення респондента до якої-небудь проблеми, події, факту і т.д.;
- **непрямі питання**, які задаються у таких випадках, коли респондента не цілком зручно про щось питати прямо або є припущення, що на них не буде отримано щирих відповідей.

4 За ступенем свободи респондента при відповіді на питання виділяються:

- **відкриті питання**, відповіді на які респондент будує повністю на свій розсуд;
- **закриті питання**, відповіді на які вибираються респондентом із заздалегідь визначених варіантів (серед закритих питань

розрізняються дихотомічні питання, де здійснюється вибір між «так» і «ні», і питання-меню, де передбачений вибір будь-якого поєднання варіантів);

- **напівзакриті питання**, що займають проміжне положення між відкритими і закритими питаннями, тобто респонденту дається кілька варіантів відповідей, але він має право відповісти у довільній формі, якщо жоден з варіантів його не влаштовує.

Особливо підкреслимо, що головна проблема анкетування все ж не у підборі типу питань, а у створенні такої їх системи, яка дозволяла б підспудно, неявно для респондентів розкрити критерії поставлених завдань і вловити, описати основний спектр можливих думок опитуваних. Тоді обробка даних дозволить ширше застосовувати кількісні методи аналізу, що набагато простіше і дешевше.

Відзначимо також переваги і недоліки анкетування.

З точки зору оперативності збору інформації статистичного значення, анкетування (особливо його роздатковий вид) є більш вигідним методом, ніж, наприклад, інтерв'ю. При цьому потрібна невелика кількість анкетерів, економляться кошти і час. Даний метод досить ефективний при дослідженні тем особистого значення (наприклад, моральних проблем, думок про керівників і т.д.).

З іншого боку, не всі різновиди анкетування можуть бути оперативні (наприклад, поштове або пресове опитування). Тут важко витримати вимогу до вибірки, втрачається контроль у момент розсилки і роздачі анкет. Зменшується при анкетуванні обґрунтованість інформації у слабо підготовлених респондентів. Можлива передача анкети іншим особам для заповнення, вплив третіх осіб, від чого страждає якість інформації, одержуваної шляхом анкетування.

Інтерв'ю як вид опитування. Інтерв'ювання - це такий спосіб опитування, в якому отримання цікавої для дослідника інформації здійснюється шляхом безпосередньої соціально-психологічної взаємодії (бесіди) соціолога з респондентом відповідно до поставленої мети.

На відміну від анкетного опитування, де достовірність інформації залежить в основному від складеного запитальника, у процесі

інтерв'ювання вона визначається ефективністю взаємодії інтерв'юера і опитуваного.

Сфера застосування інтерв'ювання надзвичайно широка і різноманітна: воно використовується у журналістиці, статистиці, соціології, психології, педагогіці, політології, кримінології, менеджменті і т.п.

Специфіка соціологічного інтерв'ювання полягає в тому, що його метою є отримання інформації про особливості соціальних явищ і процесів, про діючі у суспільстві соціальні спільноти.

Процедура соціологічного інтерв'ювання включає в себе:

- *вибір об'єкта (тобто особи, з яким слід проводити інтерв'ю);*
- *визначення місця і часу інтерв'ю;*
- *фіксацію відповідей опитуваних;*
- *остаточне оформлення матеріалів і їх теоретичне узагальнення.*

Місце проведення інтерв'ю може бути найрізноманітнішим: службове приміщення, квартира, нейтральне приміщення (готель, кафе, ресторан), вулиця, сквер і т.п. Вибір місця визначається специфікою предмета дослідження. З виробничих питань найкраще питати інтерв'ююваного у службовому приміщенні, з побутових - краще це робити в домашніх умовах. Добре було б проводити інтерв'ю віч-на-віч, позаяк присутність третьої особи (ще гірше - кількох осіб) може вплинути на щирість відповідей респондента; крім того, сторонні можуть втручатися у розмову. Якщо ж проводиться групове інтерв'ю (можливо і таке), то відповідають на питання бажано розмістити так, щоб вони не заважали один одному, а можливий обмін думками між ними припиняти ввічливо, але твердо, незмінно підкреслюючи: «Мені потрібно знати думку кожного з вас, а не загальну вашу думку».

Оскільки головною дійовою особою, від якої залежить повноцінність і достовірність одержуваної інформації в процесі інтерв'ювання, є інтерв'юер, до нього пред'являються підвищені вимоги.

По-перше, інтерв'юер повинен бути добре освіченим (мати вищу освіту) і ерудованим, бо в процесі спілкування з респондентом йому доводиться вести бесіду не тільки з досліджуваної проблеми, але нерідко і

з проблем, близьких, а часом і таких, які не мають відношення до дослідження.

По-друге, він повинен бути товариським, вміти зав'язати розмову, вести її невимушено, а в разі необхідності - повернути її у потрібне русло.

По-третє, інтерв'юер повинен добре знати тему і мету інтерв'ю, техніку інтерв'ювання.

По-четверте, він повинен вміти запам'ятати і в розмовній формі відтворити досить великі тексти опитувальника, у разі необхідності скоригувати формулювання деяких питань або їх послідовність.

По-п'яте, інтерв'юер повинен бути дисциплінованим і чесним по відношенню до виконуваної роботи.

Дуже важливо в залежності від цілей і завдань дослідження застосовувати різні типи інтерв'ювання, кожен з яких може принести бажаний ефект, якщо він вживається у відповідній ситуації і при відповідному типі опитуваних.

1 За стратегією і технікою проведення соціологічне інтерв'ювання підрозділяється на:

- *вільне;*
- *стандартизоване (формалізоване);*
- *напівстандартизоване.*

При вільному інтерв'ю планується тільки тема, напрямок бесіди. Інтерв'ю проводиться без заздалегідь підготовленого запитальника або підготовчого плану. Передбачається повна свобода інтерв'юера, в якості якого нерідко виступає сам соціолог, дослідник. Це стосується і уточнення теми, і формулювання питань, їх послідовності, тривалості розмови. Найчастіше вільне інтерв'ю застосовується при опитуваннях експертів у початковій стадії соціологічного дослідження.

При стандартизованому інтерв'ю дослідник звертається до респондентів з опитувальником, що є, по суті справи, анкетой, в якій містяться, в основному, питання закритого типу. Респондент повинен висловити свою згоду або, навпаки, негативне ставлення до одного з поставлених питань. Інтерв'юер при проведенні цього роду інтерв'ю виступає в ролі простого виконавця - інформатора, він позбавлений можливості змінювати зміст питань, їх послідовність або задавати будь-які

додаткові питання. Стандартизоване інтерв'ю - найбільш поширений вид і найчастіше проводиться при переписі населення.

Напівстандартизоване інтерв'ю - такий спосіб отримання інформації від опитуваних, в якому поєднуються особливості як формалізованого, так і неформалізованого інтерв'ю при інтерв'юванні фахівців-експертів з досліджуваної проблеми.

2 За процедурою проведення інтерв'ю поділяються на:

- *індивідуальні;*
- *групові;*
- *панельні,*
- *глибинні;*
- *фокусовані.*

Індивідуальне інтерв'ю - це такий спосіб збору емпіричної соціологічної інформації, який здійснюється інтерв'юером в його індивідуальній бесіді «віч-на-віч» з опитуваною особою.

Групове інтерв'ю - такий спосіб отримання інформації, коли інтерв'юер спілкується з цілою групою опитуваних, але вислуховує їхні відповіді на поставлені питання від кожного по черзі, індивідуально.

Панельне інтерв'ю являють собою процес неодноразового, повторного інтерв'ювання одних і тих же опитуваних по одним і тим же питанням через певні проміжки часу - через півроку, рік, три роки і т.д. Метою такого способу інтерв'ювання є перевірка змін думок, позицій, оцінювальних суджень, ціннісних орієнтацій обстежуваних осіб з досліджуваної проблеми.

Глибинне інтерв'ю - це інтерв'ю, орієнтоване на отримання глибинної інформації, насиченої великим об'ємом змісту, як про соціальні події та дії людей, включаючи і опитуваних, так і про внутрішні мотиви, схильності, мотиви вчинків і оцінок, висловлюваних респондентами.

Фокусоване інтерв'ю - це збір інформації з суто конкретного питання, найчастіше застосовується при вивченні громадської думки.

Метод інтерв'ювання має свої сильні і слабкі сторони.

Зокрема, в процесі інтерв'ю можна отримати більш достовірну інформацію про минулі події, позаяк інтерв'юер може допомогти

респонденту навідними питаннями. Спілкування з респондентами, емоційний контакт можуть поглибити розуміння соціального об'єкта.

У той же час інтерв'ювання вимагає додаткових витрат часу і коштів, що обумовлено підбором і навчанням інтерв'юерів, необхідністю контролю за їх роботою. На отриману інформацію може вплинути характер спілкування з респондентами, недостатня соціологічна культура самих інтерв'юерів, а іноді - вимушена присутність у момент проведення інтерв'ю третіх осіб.

12.2 Метод спостереження

Фактично будь-яке наукове знання починається зі спостереження - безпосереднього сприйняття дійсності.

Спостереження в соціології - метод збору первинних даних за допомогою сприйняття і реєстрації подій, поведінки людей і груп, що стосуються досліджуваного об'єкта і значущих з точки зору мети дослідження.

Цей метод широко використовується у природних, технічних, медичних та сільськогосподарських науках. У гуманітарних науках спостереження спочатку застосовувалося в антропології, проникнувши пізніше в інші науки.

Спостереження у соціологічному дослідженні може служити для досягнення різних цілей.

По-перше, воно може бути використано як джерело інформації про досліджуваний соціальний об'єкт.

По-друге, з його допомогою можна отримати додаткові відомості по досліджуваному об'єкту.

По-третє, спостереження здатне служити в якості засобу перевірки даних, отриманих іншими методами.

У найзагальнішому вигляді процедура соціологічного спостереження передбачає такий порядок дослідницьких дій:

- *визначення мети і завдань спостереження (для чого спостерігати);*
- *вибір об'єкта і предмета спостереження (що спостерігати);*

- *вибір ситуації спостереження (в яких умовах спостерігати);*
- *вибір способу або виду спостереження (як спостерігати);*
- *вибір способу реєстрації спостережуваної події (як вести записи);*
- *обробка та інтерпретація отриманої за допомогою спостереження інформації (який результат).*

Універсальність методу спостереження передбачає його різні види.

1 *Залежно від елементів контролю при проведенні досліджень спостереження буває:*

- ***неконтрольоване;***
- ***контрольоване.***

Неконтрольоване спостереження застосовується у тих випадках, коли об'єктом стають реальні життєві ситуації з метою їх опису. Відтворюється соціальна атмосфера спостережуваного явища. Спостереження проводиться без жорсткого плану і має пошуковий характер. Такий вид спостереження дозволяє «помацати» проблему, яку згодом можна буде піддати контрольованому спостереженню.

Контрольоване спостереження ставить своїм завданням збір первинної інформації для створення більш точної картини і перевірки тих чи інших гіпотез. Воно цілеспрямоване і проводиться досить великою кількістю спостерігачів із застосуванням технічних засобів.

2 *Залежно від активності спостерігача і його положення щодо об'єкта, що спостерігається спостереження буває:*

- ***невключене;***
- ***включене.***

Невключеним називається спостереження ніби з боку, коли дослідник не стає рівноправним учасником досліджуваної групи і не робить на неї ніякого впливу. Воно порівняно просте, проте поверхове, тому що не враховує належною мірою мотиви поведінки групи. Результати невключеного спостереження майже не піддаються кількісному вираженню. Цей вид спостереження часто використовується у монографічних дослідженнях.

При включеному спостереженні дослідник в тій чи іншій мірі є безпосереднім учасником спостережуваного явища або соціальної групи. Він контактує з людьми, живе деякий час одним з ними життям.

3 За ступенем формалізованості спостереження може бути:

- *неструктурованим;*
- *структурованим.*

У *неструктурованому спостереженні* дослідник не визначає заздалегідь, які елементи досліджуваного процесу або явища він буде спостерігати. Метою цього виду спостереження є вивчення об'єкта в цілому і його основних частин. Воно застосовується на початкових етапах прикладних досліджень, а також у монографічних дослідженнях.

Структуроване спостереження, на відміну від неструктурованого, передбачає чітке попереднє визначення того, що і як потрібно спостерігати. Метою цього виду спостереження є систематичний опис ситуації або перевірка робочої гіпотези. Цей вид спостереження передбачає використання деяких знань про об'єкт, наявних до початку спостереження.

4 За інформованості про процес дослідження спостереження може бути:

- *відкритим;*
- *прихованим (інкогніто).*

При відкритому спостереженні малої соціальної групи відомо про сам факт спостереження, що може істотно вплинути на результат дослідження. Людям властиво здаватися кращими, ніж вони є насправді. Таке спостереження нерідко буває вимушеним або відбувається з етичних міркувань.

Спостереження інкогніто, або приховане, відрізняється тим, що соціолог, перебуваючи у досліджуваній групі, не впливає на хід події. Він спостерігає ніби з боку, він замаскований. Однак при прихованому спостереженні існує ризик порушення моральних норм, оскільки спостерігач, по суті, є «шпигуном».

5 Згідно з умовами організації спостереження поділяються на:

- *польові;*
- *лабораторні.*

Польове спостереження проводиться у реальній життєвій ситуації. Видима група знаходиться у природних умовах і використовується у соціологічній розвідці. Значна частина соціологічних робіт проводиться у польових умовах.

Лабораторне спостереження - це такий вид дослідження, при якому умови навколишнього середовища визначаються дослідником. Даний вид спостереження зникається з методом експерименту.

Дуже важливо при організації та проведенні соціологічного спостереження враховувати його переваги і недоліки.

Переваги спостереження такі:

- безпосередність сприйняття, що дозволяє фіксувати конкретні, природні ситуації, факти, фрагменти життя, багаті деталями, фарбами, півтонами;
- можливість враховувати конкретну поведінку груп реальних людей, що недостатньо ефективно при використанні інших методів;
- спостереження не залежить від готовності досліджуваних осіб висловлюватися про самих себе, що властиво, наприклад, соціологічному інтерв'ю.

Однак методу спостереження властиві й **деякі недоліки**:

- перш за все, суб'єктивність спостерігача, рівень його підготовки і світоглядна позиція;
- спостерігачеві притаманний гало-ефект, заснований на загальному враженні, виробленому піднаглядним на спостерігача. Якщо спостерігач зазначає у спостережуваного ряд позитивних рис, на його думку, істотних, то всі негативні риси пом'якшуються або замовчуються.

З огляду на «слабкі» сторони методу спостереження, його застосування у соціології пред'являє високі вимоги до особистості спостерігача. Велике значення мають рівень його професійної компетентності і кваліфікації, вміння входити у контакт з індивідами і групами, знаходити з ними спільну мову, високий розвиток здатності концентрувати увагу на найбільш суттєвих особливостях і рисах, які можна побачити. Спостерігач повинен бути постійно зосереджений, безперервно

контролювати свої дії, щоб їх вплив на спостережувану ситуацію був мінімальним і не приводив до спотворення одержуваного в процесі спостереження результату.

Підводячи підсумки, відзначимо, що спостереження вважається достовірним, якщо повторення його в тих же умовах і з тим же об'єктом дає ті ж результати.

12.4 Метод експерименту

В арсеналі засобів соціологічного пізнання особливе місце займає метод експерименту.

Експеримент - це такий метод дослідження, при якому досліджуваний об'єкт ставиться у штучно створені і керовані умови з метою отримання необхідних відомостей.

Зазвичай ця процедура здійснюється завдяки втручання експериментатора у природний хід подій шляхом включення у зазвичай існуючу ситуацію нових, доцільно обраних чи штучно створених контрольованих умов. Такі умови призводять до зміни цієї ситуації або створення нової, що раніше не існувала ситуації, що дозволяє зафіксувати відповідність або невідповідність умов, що змінилися і дій досліджуваної групи попередніми припущеннями. Тому в експерименті перевіряються гіпотези про причинні зв'язки досліджуваних явищ, процесів і подій.

Соціологічний експеримент як специфічна дослідницька процедура має певну структуру. Відзначимо її основні компоненти:

- **експериментатор** - це дослідник або група дослідників, які розробляють теоретичну модель експерименту і здійснюють експеримент на практиці;
- **експериментальний фактор** - умова або група умов, які вводяться у дослідну ситуацію (діяльність) соціологом;
- **експериментальна ситуація** - така ситуація, яка навмисно створюється дослідником відповідно до програми експерименту і в яку не включається експериментальний фактор;
- **експериментальний об'єкт** - це група осіб або соціальна спільність, яка виявилася в експериментальних умовах, що

впливають з програмної установки на проведення соціологічного експерименту.

Організація і проведення соціологічного експерименту включають в себе три основних етапи:

- *підготовчий;*
- *реалізаційний;*
- *заключний.*

Підготовчий етап. Підготовка експерименту включає в себе вирішення двох завдань: обґрунтування необхідності експерименту і побудова програми його проведення. Справа в тому, що даний метод застосовується зазвичай у тих випадках, коли інші методи виявляються недостатньо ефективними. Враховується також соціальна цінність експерименту, точніше, цінність знання, яке може бути отримано при його проведенні. Вивчаються всі сприятливі і несприятливі обставини проведення, аналізуються витрати і можливі збитки для об'єкта вивчення. Після обґрунтування експерименту соціолог переходить до побудови програми дослідження. Вона включає методологічний і методичний розділи. Перший розділ включає в себе аналіз проблемної ситуації, яка вимагала проведення експерименту, визначення цілей і завдань дослідження, висунування гіпотез і ін. Другий розділ включає в себе побудову методики проведення експерименту, чітке планування його процедур.

Реалізаційний етап. Починається після того, як учасники випробування переконалися в його необхідності і здійснена необхідна підготовка. Це головний етап дослідження, що включає в себе спостереження, контроль, вимір, управління умовами. Виробляються дії по перевірці робочих гіпотез. На даному етапі мала експериментальна соціальна група потрапляє в умови, які підготували експериментатори. Їх не було в реальній ситуації. Дослідники вводять умови, які, на їхню думку, дозволять їм отримати необхідну інформацію.

Заключний етап. Передбачає процедури аналізу, обробки та узагальнення результатів, що робить їх доконаним науковим фактом. Від фактів дослідники переходять до нових ідей і теорій.

Існують різні види експериментів, які виділяються з різних значущим підставах.

1 За специфікою дослідницької завдання експерименти діляться на:

- **наукові;**
- **практичні.**

За допомогою наукового експерименту зазвичай перевіряються гіпотези, які містять відомості суто наукового, теоретичного характеру, а також видобуваються нові знання.

Практичний досвід проводиться з метою вибору правильного підходу для прийняття оптимального управлінського рішення.

2 По сфері застосування експерименти діляться на:

- **виробничі;**
- **економічні;**
- **управлінські;**
- **педагогічні і т.д.**

Кожен з цих видів висловлює назрілі проблеми тієї чи іншої сторони суспільного життя.

3 За характером дослідницької ситуації експерименти бувають:

- **польовими;**
- **лабораторними.**

Польовий експеримент характеризується максимально природною ситуацією, а досліджувані з його допомогою об'єкти знаходяться у звичайних для себе умовах і зберігають усталені раніше зв'язки і відносини. Втручання дослідника мінімальне. Він змінить у звичайному положенні групи зовсім небагато, можливо, лише одна значуща умова.

У лабораторному експерименті дослідження проводяться у штучно створеному середовищі. Даний вид експерименту забезпечує більшу «чистоту» умов, але учасники експерименту («піддослідні») обізнані про свої ролі, що може спотворити результати дослідження.

Застосування експерименту в соціологічному дослідженні пов'язане з рядом труднощів, які не дозволяють у деяких випадках домогтися чистоти експерименту. Мова йде про те, що далеко не завжди виявляються врахованими впливи додаткових змінних або випадкових факторів на експериментальні фактори. Крім того, соціальний експеримент, у тій чи

іншій мірі, зачіпає інтереси конкретних людей, у зв'язку з чим виникають певні етичні проблеми у його організації, а це звужує межі застосування експерименту і вимагає підвищеної відповідальності від соціологів при його підготовці і здійсненні.

З іншого боку, метод експерименту має і цілий ряд переваг, які у тому, що він:

- дозволяє отримувати нові знання про досліджувані соціальні об'єкти;
- дає можливість підтвердити або спростувати висунуті дослідні гіпотези;
- дозволяє отримувати практично значимі результати, які можна використовувати в цілях підвищення ефективності функціонування досліджуваного об'єкта;
- дає дослідникам можливість вивчити не тільки раніше відомі, явні функції досліджуваного об'єкта, а й функції латентні, які раніше не виявлялися або приховані від уваги фахівців;
- відкриває для дослідників своїми результатами новий соціальний простір для формулювання і обґрунтування нових теоретичних концепцій розвитку тих чи інших сфер, явищ і процесів соціального розвитку.

Контрольні питання

- 1 Які основні методи збору соціологічної інформації?
- 2 Що таке документ?
- 3 Що розуміється під аналізом документів в соціології?
- 4 Які види документів виділяються в соціології?
- 5 У чому полягає сутність контент-аналізу?
- 6 Що таке соціологічне опитування?
- 7 Які види соціологічного опитування ви можете назвати?
- 8 Які переваги та недоліки методу соціологічного опитування?
- 9 Що таке анкета, і з яких частин вона складається?
- 10 Які правила складання анкети?
- 11 Які типи питань застосовуються в анкетуванні?
- 12 Які переваги та недоліки анкетування?

- 13 Що таке інтерв'ювання?
- 14 У чому полягає специфіка соціологічного інтерв'ювання?
- 15 Що включає у себе процедура інтерв'ювання?
- 16 Які вимоги пред'являються до інтерв'юера?
- 17 Які типи інтерв'ювання застосовуються у соціологічних дослідженнях?
- 18 Які сильні та слабкі сторони інтерв'ювання?
- 19 Яку мету переслідує метод спостереження?
- 20 Який порядок дослідницьких дій передбачає процедура соціологічного спостереження?
- 21 Які види спостережень практикуються у соціологічних дослідженнях?
- 22 Які переваги і недоліки методу спостереження?
- 23 Які вимоги пред'являються до особистості спостерігача?
- 24 Що таке експеримент, і яка його структура?
- 25 Які етапи включають у себе організація і проведення соціологічного експерименту?
- 26 Які види соціологічних експериментів вам відомі?
- 27 Які переваги та недоліки методу експерименту?
- 28 Який з методів збору соціологічної інформації, на ваш погляд, є найбільш ефективним?

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- 1 Бабосов Е. М. Прикладна соціологія: Учб. посібник. - Тетра Системс, 2000. - 496 с.
- 2 Волков Ю. Г. Соціологія: Лекції та завдання: Підручник. – Гардаріки, 2003. - 316 с.
- 3 Дворецька Г. В. Соціологія: Навч. посібник. - Вид. 2-ге, перероб. и доп. - К.: КНЕУ, 2002. - 472 с.
- 4 Добренєков В. І. Соціологія: Підручник / В. І.Добренєков, А.І.Кравченка. - ІНФРА, 2003. - 624 с.
- 5 Дорошенко В. М. Навчальний посібник з дисципліни "Соціологія" для студентів усіх спеціальностей денної и заочної форм навчання / В.М.Дорошенко, А. Я.Сенченко. - Краматорськ: ДДМА, 2005. - 175 с.
- 6 Жоль К.К. Соціологія: Навчальний посібник. - К.: Либідь, 2005. - 440 с.
- 7 Касьянов В. В. Соціологія для економістів. - Фенікс, 2004. - 288 с.
- 8 Кравченко А. І. Соціологія: Підручник. - 4-е вид. - Академічний Проект, 2002. - 508 с.
- 9 Курс лекцій з дисципліни «Соціологія» для студентів усіх спеціальностей денної та заочної форм навчання / Упоряд. В.М.Дорошенко. - Краматорськ: ДДМА, 2004. - 136 с.
- 10 Некрасов А. І. Соціологія: Учб. посібник. - Харків: Одиссей, 2004. - 304 с.
- 11 Загальна соціологія: Навчальний посібник / За ред. А.Г.Ефендієва. - ІНФРА, 2002. - 654 с.
- 12 Політична соціологія / Відп. ред.: В. М. Іванов, Г. Ю. Семигин. - Думка, 2000. - 294 с.
- 13 Радугин А. А. Соціологія: Курс лекцій / А. А.Радугин, К.А.Радугін - 3-е вид., перераб. і доп. - Центр, 2001. - 224 с.
- 14 Російська соціологічна енциклопедія / За ред. Г. В. Осипова. - НОРМА-ІНФРА-М, 1998. - 672 с.

15 Соціологія: Загальний курс: Підручник / Відп. ред.: А.С.Страданченков, А. В. Філіппов. - ІНФРА-М, 2006. - 332 с.

16 Соціологія: Підручник для вузів / Під ред. В. Н. Лавриненко. - 2-е вид., перероб. і доп. - ЮНИТИ-ДАНА, 2002. - 407 с.

17 Соціологія: Основи загальної теорії: Підручник для вузів / Під ред. Г. В. Осипова і Л. Н. Москвичева. - НОРМА, 2002. - 912 с.

18 Соціологія: Підручник / Відп. ред. П. Д. Павленок. - 2-е вид., перероб. і доп. - Маркетинг, 2002. - 1036 с.

19 Соціологія: Короткий енциклопедичний словник / Уклад.: В.І.Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко. - К.: Укр. центр духовної культури, 1998. - 736 с.

20 Соціологія: Підручник / За ред. Н. П. Осіпової. - К.: Юрінком Інтер, 2003. - 336 с.

21 Соціологія: Підручник / За ред. В. П. Андрущенко, М. І. Горлача. - 3-тє вид., перероб. і доп. - К.: Харків, 1998. - 624 с.

22 Соціологія: Терміни, Поняття, персоналії: Навчальний посібник / За ред. В. М. Пічі. - К.: Каравела, 2002. - 480 с.

23 Соціологія: Підручник / За ред. В. Г. Городяненко. - 2-ге вид., перероб. і доп. - К.: Академія, 2002. - 560 с.

24 Соціологія для технічних вузів / За ред. С. Н. Яременко. : Фенікс, 2001. - 416 с.

25 Фролов С. С. Соціологія: Підручник. - Гардарики, 2004. - 344с.

Навчальне видання

Паршакова Олена Дмитрівна

СОЦІОЛОГІЯ

КУРС ЛЕКЦІЙ

(Українською мовою)

редактор О.О.Дудченко

Комп'ютерна верстка О.П.Ордіна

Вз.84 / 2006 підп. до друку Формат 60x84 / 16
Папір офсетний. Розум. друк.арк. Обл.-від.арк. .
Тираж прим. Зам.№

Видавець и виготівник
«Донбаська державна Машинобудівна академія»
84313, м. Краматорськ, вул. Шкадінова, 72
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
серія ДК №